

Ivan Barbarić, prof. povijesti, u mirovini, Grižane

IZ PROŠLOSTI VINODOLA

Sažetak

Autor donosi pregled povijesti Vinodola u sažetom obliku, polazeći od najstarijih dana do dolaska pod vlast krčkih knezova, potomnih Frankopana. Upravo u vrijeme njihove vladavine Vinodolom došlo je do liberalizacije odnosa gospodar-podložnik, što je utvrđeno i poznatim Vinodolskim zakonom od 6. siječnja 1288. godine. Prateći prilike u pojedinim gradovima tadašnje Knežije vinodolske, prikazuje način života Vinodolaca, odnose unutar šire zajednice i njihov odraz na lokalne prilike. Poznato je da je Vinodol, uz bogatu kulturnu baštinu, dao i niz značajnih ljudi na području znanosti i umjetnosti, kojima se u ovom radu posvećuje dosta prostora. Pregled povijesti Vinodola završava naglaskom na preobražaj i nove puteve razvoja, koje donosi suvremeni način života.

Ključne riječi

Vinodol, Frankopani, Zakon, urbari, knezovi, baština, gradovi, struktura društva, vinogradarstvo, zanimanja

Vinodol prije dolaska Frankopana na vlast

U jednom dijelu Hrvatskog primorja, u neposrednom zaleđu Crikvenice i Novog Vinodolskog, svega nekoliko kilometara od morske obale, protekla se zelena dolina od davnine poznata pod nazivom Vinodol. (Vallis vinearia). Tu nadomak krševitog priobalnog područja između dviju gorskih kosa, sjeverne kamene stijene Zebara, Klamaruše, Griža i Bribirske planine brane prodor hladnih vjetrova sa sjevera, a južne se postupno spuštaju k moru, smjestio se Vinodol u kojem raslinje nije kržljava šikara, već bujno i zeleno, gdje rastu

usporedno stoljetni hrast i smokva, zeleni bor i rascvjetala trešnja, kao što su usporedno rasli Vinodolci zemljoradnici i zidari, vinogradari i klesari, kirijaši i stočari.

U prošlosti Vinodol nije zauzimao ovako maleni teritorij kao što ga zauzima sada. Dok je to danas prostor koji obuhvaća tek dio Hrvatskog primorja od Križišća na sjeverozapadu do Novog Vinodolskog na jugoistoku, stara županija vinodolska bila je mnogo prostranija. U 13. stoljeću pod Vinodolom se smatralo čitavo današnje Hrvatsko primorje od Novog Vinodolskog do Rijeke. Uz današnji Vinodol županiji vinodolskoj pripadali su još i grad Bakar s okolicom, Trsat i Grobnik s istoimenim poljem. U kasnijim stoljećima vinodolska županija proširila se još dalje na sjever od Rijeke, sve do rijeke Kupe i granice Kranjske, te su u njenom sastavu bile Delnice i Čabar. Međutim, čitavo to područje ne možemo poistovjetiti s pojmom Vinodola.

Još u vrijeme Vinodolskog zakona (1288.) spominje se Vinodol kao knežija s devet gradova(kaštela): Novigrad, Ledenice, Bribir, Grižane, Drivenik, Bakar, Trsat, Hreljin i Grobnik. Danas je to još uže područje, u koje ulaze Novi Vinodolski, Bribir, Grižane i Drivenik s okolnim selima i zaseocima rasutim na prostoru od Malog dola kod Križišća do Novog Vinodolskog.

O naseljenosti Vinodola u davno doba, u predrimsko i rimsko doba, govore mnogi nalazi i ostaci drevnih građevina. Ima dokaza da je Vinodol bio nastanjen u davna vremena, još prije naše ere. Veliko razdoblje od preko dvije tisuće godina dijeli Vinodol od vremena kada su ga naseljavali Iliri, Kelti i Japodi. Tragovi rimske kulture, mnogobrojne rimske starine, svjedoče da su na ovom području u rimsko doba postojala naselja. Rimska kultura ostavila je tu mnoge tragove. Ranije se pretpostavljalo da je na području današnjeg Selaca bilo središte rimskog naselja *Ad turres* (Kod tornjeva, kod kula), te da je taj naziv dobilo po tome što se nalazilo u blizini nekadašnjeg grada Lopara (u današnjem Novom Vinodolskom), koji je imao četiri kule (*turres*).

Najnovija istraživanja u Crikvenici i njenom vinodolskom zaleđu ukazuju da *Ad turres* treba tražiti upravo na mjestu današnje Crikvenice. Tu na prostoru lokaliteta *Ad turres* nedavno je otkrivena keramičarska radionica Seksta Metilia Maksima, koja je tu djelovala od druge polovice prvoga stoljeća pr. n. e. do kraja drugog stoljeća nove ere, proizvodeći graditeljsku keramiku i amfore za lokalno tržište. I dok je prošlost Vinodola prije dolaska Rimljana u ove krajeve gotovo nepoznata, rimska kultura ostavila je mnoge tragove. Jedna od rimskih cesta što su išle od Bakra prema Senju, prolazila je vinodolskom dolinom preko Križišća, Grižana i Bribira. U Novom se spajala s drugom, koja je išla od Bakra uz more preko današnje Crikvenice i Selca.

Vinodol je u ta davna vremena ulazio u sastav stare Liburnije (*Liburnia Tarsaticensis*), koja se u rimsko doba protezala od Raše u Istri do Krke u Dalmaciji, a od vremena rimskog cara Augusta Liburnija, a s njom i Vinodol, u

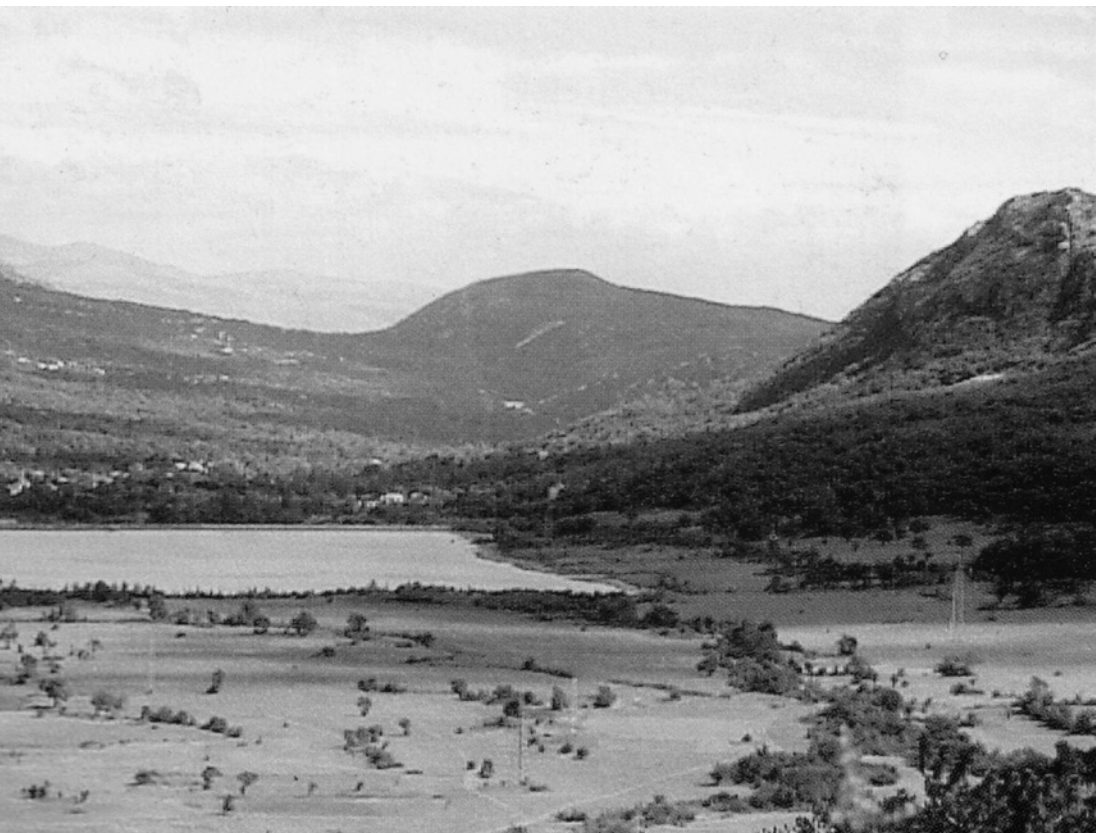


Panorama vinodolske doline

sastavu je rimske provincije Ilirika. U ranom srednjem vijeku Liburnija je samo teritorij oko Kvarnera.

Naseljavanje ovih krajeva, pa tako i Vinodola, Hrvatima vezano je uz dolazak Južnih Slavena na Balkanski poluotok (oko 600. g.), kada su doprli i do Istre. Tada se jedan dio Hrvata naseljava i na području između Trsata i Senja, gdje osnivaju svoju župu Vinodol. O ranom naseljavanju Vinodola od strane Hrvata svjedoče, uz ostalo, arheološki nalazi starohrvatskog groblja u Stranču, u Velom dolu kod Križišća, neistraženo groblje oko crkve sv. Marije u Triblju te uništeno groblje u Bribiru.

Ovaj kraj bio je vrlo rano poznat kao plodan i naročito pogodan za uzgoj vinove loze, te otud i naziv Vinodol (Vallis vinearia, Vallis vinosa, Valdevino – Vinov dol). Na području Vinodola već u ta davna vremena naselio se čisti hrvatski element. Međutim, nema sumnje da je tu ostalo i nešto rimskog stanovništva koje je ili izginulo ili se asimiliralo s hrvatskim stanovništvom. Da je slavenska kompaktnost Vinodola silno izražena, vidi se po tome što tu nema ni jednog romanskog grada. Raniji romanski nazivi brzo dobivaju hrvatske



prijevide: Vallis vinearia – Vinodol, Ad turres – Kod tor, Kotor, Castellum – Kostelj, a mnogi lokaliteti dobivaju slavenske toponime kao: Tribalj – triba (žrtva), Dedimir, Sopalj, Dramalj, Janjevalj, Gradac, Kosavin i dr. Dolaskom u Vinodol Hrvati, koji su do tada živjeli u rodovsko-plemenskom uređenju, prešli su na povezivanje s teritorijem i sa zemljom. Na tom malom prostoru potreba društvenog povezivanja stvara teritorijalno-društvene zajednice-općine, što potiskuje dotadašnju povezanost na krvnoj osnovi, premda će ostataka tih odnosa, rodovsko plemenskih, biti i kasnije što se vidi i iz nekih odredaba Vinodolskog zakona (1288.).

Vinodol se prvi put spominje u Kronici popa Dukljanina (12. st.), gdje piše: *Zatim podijeli (kralj Svetopelek) Primorje u dvije oblasti – od mjesta Dalme gdje je tada boravio kralj i držao se sabor do Valdevina nazva Bijelom Hrvatskom, koji se naziva i D. Dalmacijom.* Kada je Krk u 12. st. došao pod vlast Venecije, ugarsko-hrvatski kralj Gejza I. podvrgao je Vinodol u crkvenom pogledu pod splitsku biskupiju. U vezi s tom promjenom crkvene vlasti nad Vinodolom, on se ponovno spominje 1163. godine u jednoj ispravi ugarsko-hrvatskog kralja

Stjepana IV., Gejzina sina, kojom se potvrđuje ranije prenošenje crkvene vlasti nad Vinodolom od krčke na splitsku nadbiskupiju. Nešto kasnije na crkvenom saboru u Splitu 1185. godine odlučeno je da Vinodol potpadne pod senjsku biskupiju. To su prve vijesti o Vinodolu prije Vinodolskog zakona.

Utjecaj crkve u to doba bio je u Vinodolu jak, kao uostalom u cijeloj ugarsko-hrvatskoj državi i tijekom srednjega vijeka uopće kod svih naših naroda. Naročito se ovdje osjećalo djelovanje narodnih svećenika, popova glagoljaša, najstarijih prosvjetitelja naroda u Vinodolu. Od 15. stoljeća značajno je prosvjetiteljsko djelovanje redovnika, naročito pavlina u Novom na Ospu i u Crikvenici, kamo su prvi redovnici došli iz samostana sv. Nikole u Gvozdu više Modruša. Žarište glagoljske djelatnosti i pismenosti u Vinodolu bio je današnji Novi Vinodolski, gdje su popovi glagoljaši bili upravo oni koji su razvijali duh otpora u borbi protiv tuđinskih aspiracija na naše krajeve. Krajem 18. st. počelo je i osnivanje prvih pučkih škola. Gotovo do u 17. st. ovdje se upotrebljavalo jedino glagoljsko pismo, dapače ponegdje još i u 18. st. upotrebljava se glagoljica

Vinodol pod knezovima Frankopanima

Vrlo rano gospodari Vinodola postali su krčki knezovi, kasniji Frankopani, koji su nekoliko stoljeća utjecali na društveni i ekonomski razvoj ovoga kraja i društveno-ekonomske odnose među stanovnicima nekadašnjeg vinodolskog kneštva. Nakon što je ugarsko-hrvatski kralj Bela II., za naročite zasluge darovao 1193. godine krčkom knezu Bartolu modrušku županiju, već 1225. godine poklanja Andrija II. knezu Vidu II. Vinodol. Tako su knezovi krčki proširili svoju vlast s Krka i na susjedno hrvatsko kopno, čineći razne usluge ugarsko-hrvatskim vladarima. Ta darovanja potvrdio je Bela IV. sinovima kneza Vida: Ivanu, Fridriku i Bartolu ispravom izdanom u Trogiru 10. travnja 1242. godine. To je onaj nesretni vladar koji je morao bježati iz Ugarske pred najezdom Tatara i sklonio se u naše krajeve, pa tu svoju nesreću spominje i u ovoj ispravi uz zasluge knezova krčkih, modruških i vinodolskih u borbama s Tatarima, pred kojima je kralj bježao od Šaja do Trogira. Prema narodnoj predaji knezovi krčki su se istakli u borbi s Tatarima na Grobničkom polju, gdje su izvojevali pobjedu. Upravo to pomaganje vladara u njihovoj borbi s vanjskim ili s unutarnjim neprijateljem (nepokornim, separatistički raspoloženim plemstvom) jedan je od razloga naklonosti vladara prema krčkim knezovima, što je ojačalo tu velikašku obitelj te će ona kroz čitavi niz stoljeća, uz knezove Zrinske, predstavljati najmoćniji oslonac ugarsko-hrvatskim vladarima u provođenju ugarskog modela zapadno-europskog feudalizma, poznatog ovdje kao donacionalni feudalni sustav.

Darovnice iz razdoblja 12. do 14. stoljeća (koje su sačuvane) trebale su Frankopanima da potvrde vlast nad Vinodolom i Modrušom. Godine 1193. darovnica za Modrušku župu što 1209. i 1223. godine potvrđuje kralj Andrija knezu Vidu, godine 1251. Bela IV. potvrđuje darovnicom posjede knezovima Ivanu, Fridriku, Bartolu i Gvidu (Vidu) i 1270. kralj Stjepan V. knezovima Fridriku, Bartolu i Gvidu, a to isto potvrđuje 1279. kralj Ladislav Ivanu, Leonardu, Stjepanu i Dujmu. Najautentičnija je listina kojom kralj Karlo Robert 1322. i 1323. godine potvrđuje posjede knezovima krčkim. Iako su listine Frankopana iz 12. i 13. stoljeća diplomatički falsifikati nastali u 14. i 15. stoljeću, one ipak potvrđuju da su knezovi Frankopani dobili potvrde svojih posjeda od ugarsko-hrvatskih kraljeva za zasluge u vjernoj službi vladarima.

U doba vladanja Vinodolom knezova Frankopana, Fridrika i Vida, zadesila je Vinodol i otoke velika elementarna katastrofa 1321. godine. Strašan potres uzdrmao je cijeli Vinodol i oštetiо grižanski grad. U jednoj glagoljskoj ispravi iz 1323. godine, pisanoj u Beogradu, o tom događaju piše: *I v to vrime biše gospoda na Vinodoli knez Fedrik Duimov sin i knez Vid Žanov sin, i v to vrime tresiše se zemla va Vinodoli i v Otoci i gradi se razvalivahu, i bihu ljudi pečalni na veliko*¹. U vlasti Frankopana ostaje Vinodol i dalje, ali dolazi do diobe među braćom 1449. godine po kojoj je svaki od braće dobio neki grad u Vinodolu. Tom diobom i dogovorom u Modrušu, najveći dio Vinodola pripao je knezu Martinu Frankopanu, koji je dobio Novigrad, Bribir, Kotor, Bakar i Trsat. Knez Stjepan II. dobio je Grobnik, Grižane je dobio knez Nikola, Ledenice knez Dujam, a Drivenik i Hreljin knez Ivan. Poslije smrti kneza Martina Frankopana 1479. godine, jedan dio Vinodola dolazi pod vlast ugarsko-hrvatskog kralja Matije Korvina (1458.-1490.) i njegovih kapetana. Međutim, sve je to opet poslije smrti kralja Matije potpalo ponovno pod Frankopane, ponajviše u vlast kneza Bernardina Frankopana, jednoga od istaknutih knezova te obitelji. Knez Bernardin nije bio samo ratnik, već je kao humanist djelovao na razvoj kulture i prosvjete, što će se posebno osjetiti u izgradnji crkava. Razdoblje od kraja 15. st. pa sve do njegove smrti 1529. godine obilježeno je kulturnim preporodom Vinodola, za što najveća zasluga pripada upravo knezu Bernardinu Frankopanu, pa slobodno možemo to razdoblje nazvati njegovim imenom. Nakon smrti Bernardina Frankopana Vinodol i Gorski kotar prelaze u vlast njegova unuka kneza Stjepana Frankopana, dok su drugi dijelovi posjeda Frankopana pod vlašću drugih dijelova te obitelji, kako su se diobom 1449. podijelile.

Krčki knezovi širili su svoju vlast i posjede i izvan onoga što su dobili darovnicama 1193. i 1225. godine. Oni šire svoju vlast prema granici Kranjske, do Severina i Bosiljeva, po današnjem Gorskom kotaru te zaokružuju svoje

¹ Đ. Šurmin, Hrvatski spomenici I., 1898.

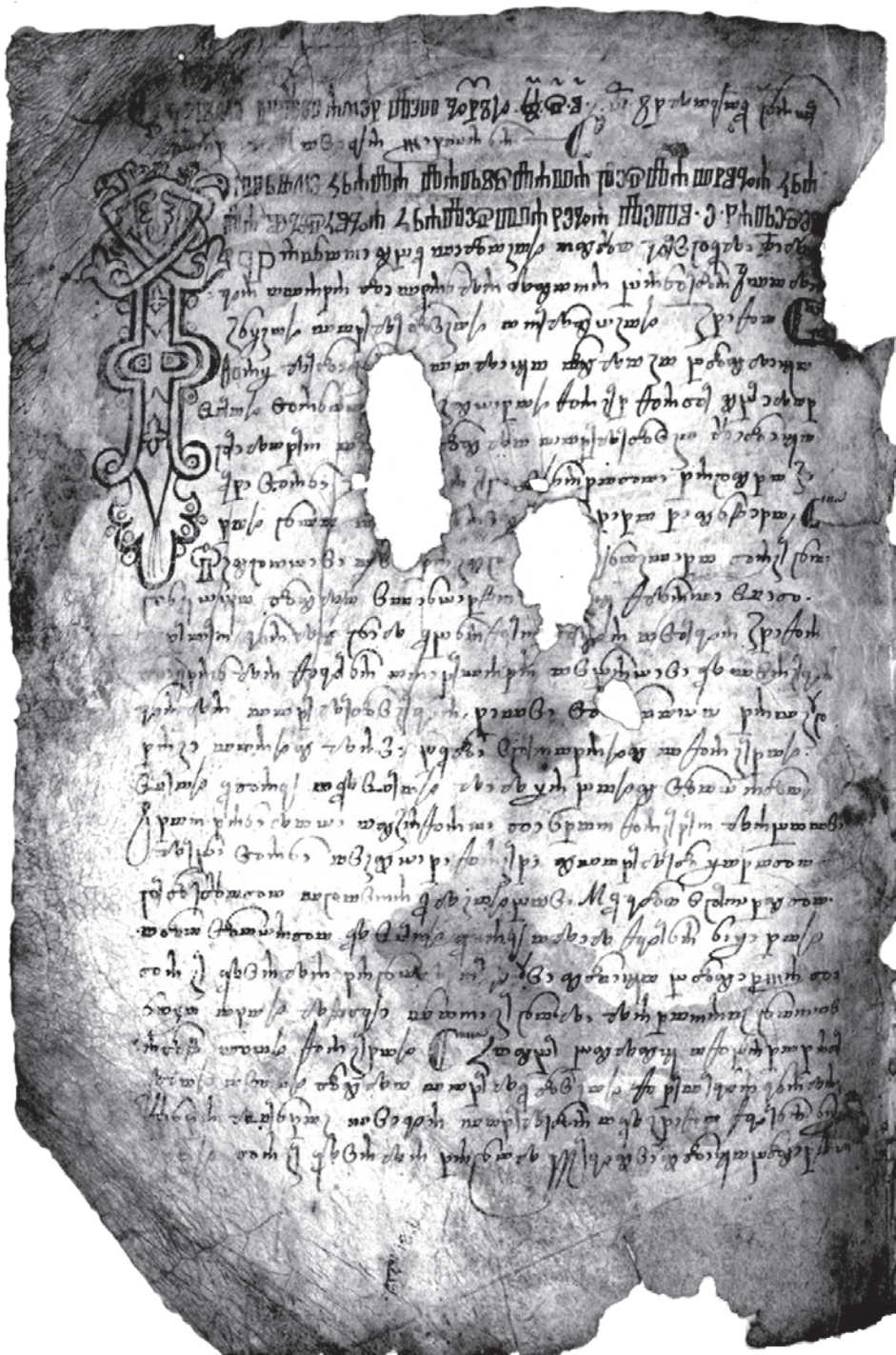
posjede Modruš i Vinodol sve do rijeke Kupe i Kupom dalje sve do Oslja kod Karlovca. Frankopani su gospodarili Vinodolom sve tamo do druge polovice 16. stoljeća, kada Vinodol prelazi u vlast knezova Zrinskih. Raznim nasljednim ugovorima s knezom Stjepanom Frankopanom Ozaljskim, posljednjim od svoje loze, kao i po njegovoj oporuci, došao je knez Nikola Zrinski Sigetski, odnosno njegovi sinovi Juraj, Krsto i Nikola u posjed vinodolskih imanja Grobnika, Bakra, Hreljina, Drivenika, Grižana, Bribira, Novigrada, a k tome još i naseobina Vlaha Krmpočana u Liču, kotaru grada Hreljina. U vlasti Zrinskih ostat će Vinodol do propasti ovih dviju velikaških obitelji nakon neuspjele i tragične urote zrinsko-frankopanske krajem 17. stoljeća.

Vinodolski zakon – naš najstariji zbornik pravnih propisa

Odnos krčkih knezova kao obveznika prema vladaru na temelju darovnica u izvjesnoj formi čini vanjsku strukturu vladavine gospodara vinodolskog područja. Unutrašnji znaci, odnosno struktura unutar kruga toga teritorija kojim su oni vladali jest odnos knezova prema svojim podložnicim. Ti se odnosi javljaju nakon 1225. godine, kada Vinodol dolazi pod vlast krčkih knezova kao feudalnih gospodara. Međutim, od tada pa do donošenja Vinodolskog zakona još uvijek odnosi između gospodara i vinodolskih podložnika nisu pravno regulirani, već je sve bilo temeljeno na običajnom pravu, onako kako je to bilo utvrđeno tradicijom.

U Vinodolu su prije njegove feudalizacije, prije dolaska pod vlast krčkih knezova, kasnijih Frankopana, postojale općine čija su vijeća rješavala poslove od zajedničkog interesa, primjenjujući široka demokratska prava. Pojedine obitelji imale su vlastitu zemlju. Središte općine bio je njen grad u kojem se nalazilo sjedište općinskih organa vlasti, crkva sa župnikom (plovanom), gradski sudac, satnik koji se brinuo za grad, graščik (brinuo se za utvrdu grada), busović (općinski glasnik) i pristav (pomoćnik suca). Tadašnje vinodolske općine činile su neku vrstu saveza slobodnih općina, pa je tako Vinodol već tada predstavljao jednu povezanu cjelinu.

Korjenite promjene u Vinodolu, u organizaciji dotadašnjih slobodnih općina i u društveno-ekonomskim odnosima, nastaju po dolasku pod vlast feudalnih gospodara. Dotadašnji slobodni vinodolski seljaci, koji su radili isključivo za sebe i svoje potrebe, dobivši feudalne gospodare postaju podložnici, ali ne i kmetovi u onom klasičnom smislu toga pojma, s obzirom na daleko snošljiviji status koji su imali za razliku od kmetova u drugim našim pokrajinama. To se može tumačiti i određenim specifičnostima gospodarenja krčkih knezova, koji su nastojali što blažom formom pomiriti staro s novim, odnosno naći kompromis u uspostavljanju odnosa između sebe i svojih podložnika.



Prva stranica Vinodolskog zakona

Prava koja su do tada imali u Vinodolu vladar i njegov upravitelj (župan, kasnije knez) prešla su sad na novog gospodara, kneza Vida i njegove nasljednike. To dovodi do značajnih promjena u društvenim i ekonomskim odnosima, što je neminovno zahtijevalo potrebu uspostavljanja čvrstih pravnih odnosa. Međutim, nastale promjene nisu mogle odjednom izbrisati staro, stare običaje i navike Vinodolaca te će se i u Vinodolskom zakonu sačuvati dosta starih, tradicijom utvrđenih običaja, po kojima su se ravnali Vinodolci.

Potreba da se dobri stari običaji, po kojima se upravljalo i sudilo u Vinodolu od davnine, popišu i sakupe u jedan zakonik osjetila se za vrijeme krčkog kneza Fridrika II. i njegovog nećaka Leonarda. Tako je 6. siječnja 1288. godine nastao Vinodolski zakon, naš najstariji pravno-povijesni i kulturni spomenik na hrvatskom jeziku, pisan glagoljicom. Toga dana sastali su se u Novigradu (današnjem Novom Vinodolskom) predstavnici devet vinodolskih gradova u prisustvu kneza Leonarda, gospodara Vinodola, koji je tu imao sjedište te popisali svoje običajno pravo, svoje stare običaje po kojima su Vinodolci živjeli od davnine.

O tome u Zakonu piše: *...u Novom gradu pred obrazom toga istoga kneza Leonarda zgora imenovana i sbraše se od svakoga grada vinodolskoga ne vse st(a)riiši na vkup na ke viahu da se bole spominahu v zakonih svojih otac i od svojih ded ča bihu slišali i nim narediše i ukazaše tesnim zakonom da bi vse dobre stare iskušene zakone u Vinodol činiti položiti v pisma od kih bi se mogli spomenuti ili slišati od svojih otac i ded zgora rečeni.* U današnjem hrvatskom jeziku to bi značilo: *U Novom gradu u prisustvu tog istog kneza Leonarda gore spomenutoga, bili su izabrani iz svakog vinodolskog grada, ali ne općenito sve stariji, nego oni za koje su znali da se bolje sjećaju zakona svojih očeva i što su čuli od svojih djedova. I njima narediše i zapovijediše obaveznim načinom da zapišu sve dobre običajne zakone u Vinodolu, kojih bi se mogli sjetiti ili doznati od svojih očeva i djedova gore rečenih.*

Izabrani predstavnici vinodolskih gradova, koji su se sastali u kneževoj dvorani (*na Sali*), bili su ljudi koji su se sjećali zakona svojih predaka i narodnih običaja o kojima su čuli od svojih starijih. To su bili – iz Novoga grada: Črna dvornik cijelog Vinodola i knezova krčkih, vinodolskih i modruških, plovani (župnik) Petar i Vlkona Pribohna (Vukonja Pribonja) satnik, Janac Saražin i Bogdan Vučinić. Iz Ledenica: Ratko prvad i Radoslav popovi, Dobroša satnik. Iz Bribira: Dragoslav arhiprvad i Bogdan pop, Zlonomer satnik i Jurislav Gradenić. Iz Grižana: Ljuban i Petar popovi, Domjan satnik, Dunat i Dragoljub i Vidomir Vučić. Iz Drivenika: Dragoljub satnik, Mikula Dragoljub i Pribinig. Osim njih bili su prisutni i predstavnici Hreljina: Raden plovani i Ivanac satnik, Živina sudac i Kliman Nedali; iz Bakra Krstiha plovani i Grubina pop, Ivan satnik, Derga Vučina i Nedrag; iz Trsata Vazmina plovani i Nedrag satnik, Dominik sudac i Vieka; iz Grobnika Kirin plovani i Slavan sat-

nik i Domjan Kinović, Paval i Slavina Vukodružić. I ti svi navedeni zajedno sakupljeni voljom sviju i jednodušnim pristankom i skupštinskom odredbom cijele općine vinodolske (zapisashe zakone), koji će se niže napisati i koje su čuli od svojih starijih.²

Vinodolski zakon zauzima značajno mjesto među našim ranim pravnim spomenicima. On se javlja na prijelazu iz starog općinskog u novo donacionalno-feudalno uređenje. Iz njega se vidi na koji su način do tada slobodni Vinodolci došli u zavisano položaj. Iako naoko izgleda da su tu popisani stari običaji po kojima su Vinodolci od davnine živjeli, u stvari tu se radi o izmjenama starog prava u skladu s novim prilikama nastalim poslije 1225. godine u Vinodolu. Vinodolski zakon nastaje kao rezultat otpora Vinodolaca prema novom uređenju i predstavlja popuštanje, a što je bilo neminovno, pred uvođenjem novih odnosa od strane feudalnih gospodara. Time feudalni gospodari osiguravaju svoje pravo i zakonskim putem na ekonomsku eksploataciju stanovnika Vinodola, svojih podložnika, te vrhovnu sudsku i administrativnu vlast. Novi feudalni poredak prilagodio je sebi ranije općinsko uređenje Vinodola i od starih običaja zadržalo se samo ono što se moglo prilagoditi novom, odnosno prilagoditi interesima feudalnih gospodara, koji su zapravo u toj borbi s Vinodolcima iznijeli pobjedu. Vinodolski gospodari Frankopani nisu rušili staro uređenje, već su ga radeći sustavno i taktično, prilagođavali svojim potrebama i klasnim interesima.

Već prije feudalizacije Vinodola prevladavalo je tu privatno vlasništvo nad zemljom. Glavni je nosilac te vlasti otac obitelji, a nakon smrti oba roditelja zemlju su nasljeđivali sinovi ili kćeri ukoliko nije bilo muških potomaka. To je ostalo i kasnije, pa tako u Vinodolskom zakonu u vezi s tim stoji: *I kćeri koje su ostale poslije smrti oca i majke ili sinova, ako nisu ostala braća tim kćerima, moraju se opremiti ili tim kćerima ostaviti imanje očevo i majčino*. U izvorniku: *Ošće hćere, ke su ostale po smrti očini i materini ili sini, ako nisu ostali brati tim hćeram, imaju se areditati ili ostaviti tim hćeram blago otčino i materino...*³

Kao što je već rečeno, u razdoblju između 1225. i 1288. godine došlo je do raznih previranja i promjena te pronalaženja načina od strane novih feudalnih gospodara kako da stvore svoje pristalice u Vinodolu, gdje se osjećao značajan otpor novoj vlasti. Koristeći se iskustvom iz vladanja Krkom, novi vinodolski gospodari ostvarivali su postupno svoju punu vlast bez upotrebe sile i vrlo su vješto inscenirali popisivanje dobrih starih običajnih zakona. Međutim, to *dobro staro pravo* ostalo je samo djelimično u prilagođenoj formi. Negdje je ostalo po starom, kao na primjer kod pitanja ubojstva kmeta, gdje

² Miho Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam, tekst Vinodolskog zakona, Zagreb, 1952., str. 97.-98.

³ M. Barada, nav. dj. str. 112, čl. 32 Vinod. zakona.

ostaje kao nekad. Vražda (krvarina) za mrtvu glavu od 100 libara ide polovica djeci ubijenog, a druga polovica njegovu daljnjem rodu, dok općina iz koje je ubijeni dobiva samo dvije libre, a knez ništa. Kaznu plaća krivac, a ako on pobjegne iz Vinodola, rođaci ubojice moraju platiti polovicu te globe, a drugu polovicu njegova djeca, ako ih ima. Međutim, ako se krivac uhvati prije nego se plati *vražda* ili ako se rođaci ubojice nagode s rođacima ubijenog (tj. ako je rod uskratio zaštitu ubojici) nad njim se može izvršiti osveta bez ikakove odgovornosti njegovih srodnika. To je pradavni ostatak koji predstavlja pravo roda da vrši krvnu osvetu za ubojstvo svog člana roda, što znači da u Zakonu ima i ostataka iz rodovsko-plemenskog uređenja, koji se miješaju s novim zakonskim odredbama Vinodolskog zakona.

Uredbama Vinodolskog zakona uređuje se kazneno, nasljedno i procesno pravo. Posebno je značajno da kao srednjovjekovno pravo, koje se razlikuje od rimskog prava, daje puno prostora ženama i njihovoj zaštiti. Tako je u čl. 56. propisano da se za silovanje žene mora platiti 50 libara i njoj i knezu, a ženi se vjeruje i onda kada nema svjedoka, ali mora prisegnuti na Svetu knjigu (Evandjelje). Nažalost nije sačuvan izvornik Zakona kao ni prvi njegovi prijepisi, koje je dobio svaki grad potpisnik. Sačuvan je samo prijepis iz 16. stoljeća, svezak od 14 listova na pergamentu (28 stranica), koji se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Tekst zakona napisan je na 17 stranica tzv. kurzivnom glagoljicom (poslovnim pismom, gdje su slova međusobno spojena).

Za Vinodolski zakon pokazali su veliki interes domaći i strani znanstvenici, pa je preveden i na mnoge strane jezike. Posebno su se njime bavili naši pravni povjesničari i filolozi, videći u njemu dragocjen izvor za proučavanje hrvatskog jezika i književne povijesti. Prvi ga je kod nas objavio u časopisu Matice hrvatske *Kolo* 1843. godine filolog Antun Mažuranić (1805.-1888.), zatim 1880. Vatroslav Jagić (1838.-1923.) na hrvatskom i ruskom jeziku te povjesničar Franjo Rački (1828.-1894.) u izdanju HAZU 1890. godine i pravni povjesničar Marko Kostrenčić 1923. godine. U najnovije vrijeme njime su se bavili i učinili mnogo na njegovu prezentiranju Josip Bratulić i Lujo Margetić, čijom je zaslugom preveden na talijanski, engleski i njemački jezik. Vinodolski zakon preveo je na ruski jezik 1846. godine Osip Bodjanski, a 1856. na poljski Waclav Alexander Maciejowski. Bavili su se njime ruski znanstvenici F. Leontovič (1868.) i B. D. Grekov (1948.). I drugi pravni povjesničari smatrali su Vinodolski zakon značajnim pravnim dokumentom, pa su ga prevodili i komentirali, kao na primjer Francuz Jules Preux (1896.).

Vinodolski zakon, čija je 720. obljetnica obilježena 2008. godine, značajan je ne samo kao naš najstariji pravni spomenik već i kao dio glagoljaške tradicije kao i jedan od najstarijih slavenskih zbornika. Iako se slični dokumenti mogu naći u nas i ranije, kao na primjer Dubrovački ili Korčulanski statut,

pisani latinskim jezikom, Vinodolski zakon razlikuje se od njih po tome što je pisan na narodnom jeziku, glagoljicom, pismom koje se u nas održalo sve do 19. stoljeća. Naš poznati povjesničar Vjekoslav Klaić o tome kaže: *Da je taj zakon sastavljen u hrvatskom jeziku i pisan posvećenim pismom glagoljskim, posve je naravno; ta Vinodol je bio naseljen čistim hrvatskim narodom, kao i susjedni otok krčki (osim grada Krka), a knezovi su krčki, iako su porijeklom bili možda Romani, već odavno živjeli među hrvatskim narodom, te prihvatili njegov jezik, običaje i osjećanje.*⁴

Vinodolski zakon u suštini je jedan kompromis između vladajućih knezova-vlastele i vinodolskog stanovništva-podložnika. Utvrđivanjem normi trebale su prestati borbe između donacionalno-feudalne gospode i vinodolskog stanovništva, koje je sada u načelu priznalo novi poredak. Sada je trebala početi era *mirnog eksploatiranja*, koja bi počivala ne na gruboj sili već na *pravnoj* od naroda priznatoj osnovi.

Struktura vinodolskog društva za vrijeme knezova Frankopana

Proces feudalizacije u Vinodolu, započet u 13. stoljeću, odrazio se uz ostalo i u raslojavanju vinodolskog društva tj. u promjeni strukture vinodolskog stanovništva. Najbrojniji su bili podložnici (kmetovi), čije *plodoverada* uzima knez koji to ostvaruje kroz razne oblike feudalne rente. Vinodolski zakon o tome kaže: *I ako bi tko držao koju imovinu, neku zemlju ili neki vinograd ili zemljište ili vrt, od tih bi zemljišta gospodin knez imao pravo dijela.* Međutim, tu još nema određenog iznosa. To će biti bolje regulirano kasnije u urbarima (zemljišnim knjigama) u kojima su točno navedene obaveze podložnika. Poznati su urbari: grižanski iz 1544., drivenički iz 1599. i novljanski iz 1608. i 1613. godine. Klasno najbliže podložnicima bilo je svećenstvo.

U vrijeme kada je u srednjovjekovnom društvu svećenstvo predstavljalo povlašteni društvenisloj, svećenstvo u Vinodolu nije bilo u privilegiranom položaju, prije bi se moglo reći da je bilo u podređenom položaju. To se vidi i iz odredbe Vinodolskog zakona, u kojoj stoji da *jevsaki pop dužan stražu strići v noći v gradu, kako ini človik* (svaki svećenik dužan je čuvati stražu noću u gradu, kao svaki drugi čovjek – Vinod.zakon, čl. 15.). Uzrok ovakvom položaju vinodolskog svećenstva leži u njihovuglagoljaškom opredjeljenju i njihovom niskom kulturnom stupnju, s obzirom da je tadašnja kultura bila vezana uz latinsku knjigu i jezik, a s tim i opće priznanje i dobivanje privilegija. Glagoljaši nisu prihvaćali latinski jezik i knjigu, ali zato i njih tadašnje feudalno

⁴ Vj. Klaić, Krčki knezovi Frankopani, I., 1901., 113.

društvo nije prihvaćalo ni davalo im privilegije te su ostali bliski ostalim podložnicima, razlikujući se jedino od njih po tome što su znali čitati glagoljske obredne knjige. Prva crkvena osoba u Vinodolu bio je arhipravad, koji je najprije imao sjedište u Bribiru, a kasnije u Novigradu (Novom). Krčki knezovi premjestit će iz Bribira u Novi glavno sjelo te će tako Novi postati novo središte cijelog Vinodola.⁵

Poseban društveni sloj u tadašnjem Vinodolu činili su takozvani *plemeniti ljudi*. Po Marku Kostrenčiću bili su to *kneževski službenici*.⁶ Oni nisu bili neko staleško plemstvo, kao što se to podrazumijeva pod pojmom plemić. Bili su to slobodni ljudi (privilegirani zbog određenih usluga), koji su posjedovali vlastitu zemlju od koje nisu davali dohodak i daću. Spominju se i u kasnijim urbarima vinodolskih imanja Zrinskih, koji uz Vinodolski zakon predstavljaju najbolji izvor za utvrđivanje nekadašnjih društvenih i gospodarskih odnosa u Vinodolu. U njima se ti plemeniti ljudi nazivaju *plemenitaši*, *plemeniti ljudi*, *slobodnjaki plemeniti ljudi* i slično. Iz toga kasnijeg razdoblja, takvom plemstvu pripadao je i Bartolomej Marsilio iz Baraca, kojem je plemstvo podijelio car Leopold I., grbovnicom izdanom u Beču 1675. godine, napisanom latinskim jezikom na pergameni.⁷ Vjerojatno su i ranija davane takve privilegije, što je znatno utjecalo na društveno raslojavanje u Vinodolu i formiranje nekoliko društvenih slojeva. Uz već navedene slojeve tadašnjeg vinodolskog stanovništva, bili su tu i stranci (hospites). U Vinodolskom zakonu to su *ini vsaki ludi* i *vsi ini ludi*. Vinodolom je upravljao jedan ili dva člana obitelji krčkih knezova Frankopana, sa sjedištem u Novigradu (danas Novom Vinodolskom). Tu se uglavnom nalazio i knežev administrativni aparat, u kojem je veoma značajna služba bila mjesto *potknežina*, kojih je bilo više, za svaki vinodolski grad po jedan.

Svako pojedino vinodolsko mjesto (grad) imalo je svoga suca, koji je predstavljao veoma značajnu osobu i imao veliki ugled, posebno kad se radilo o važnijim sporovima između stanovnika Vinodola, ili njih sa nekim od mjesta s kojima je graničio Vinodol, posebno ako se radilo o zemljišnim ili šumskim granicama. Tako u ispravi od 1. prosinca 1449. godine stoji: *Sudci, plovani i satniki ki bihu va to vrime na tih mestih* tj. u Grižanima, Kotoru i Belgradu, podižu u ime tih mjesta parnicu protiv Driveničana, koji su im oteli neka goveda.⁸ Parnice su bile u to vrijeme dosta česte, naročito zbog međa oko oranica i šume. Dolazi često do razmirica, koje su i razumljive stoga što je ljudima egzistencija ovisila o svakom komadu zemlje ili šume, o svakom govedu ili ovci. Novljani su se dosta prepirali radi međa s Bribircima, Zagonjanima i

⁵ M. Barada, nav. dj., str. 52.-53.

⁶ M. Kostrenčić, Vinodolski zakon, 188., bilj. 104.

⁷ Nalazi se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.

⁸ Đ. Šurmin, Hrvatski spomenici, 1898, 180.

Ledeničanima, no uvijek se sve dobro završilo. Bribirci su dolazili često u sukob zbog šume s Ličanima iz Gorskog kotara.

Kako su Zrinski došli u posjed posjeda Frankopana? U 16. stoljeću rodovsko stablo Frankopana počelo se osipati. Turci su zaposjeli mnoge njihove gradove i posjede, a više je članova te obitelji izginulo u borbi s Turcima. Zbog neprilika u koje je upao te trajne turske najezde koja je prijetila njegovim posjedima, Stjepan Frankopan Ozaljski sklopio je sa svojim šurjakom Nikolom Zrinskim (Sigetskim), mužem svoje sestre Katarine, zajednicu dobara tj. ugovor o međusobnoj pomoći i nasljedstvu 1544. godine u Zagrebu. Sa sestrom Katarinom učinio je Stjepan Frankopan 1550. godine upravo formalnu diobu svoje djedovine, kako veli: *iz bratske ljubavi* te joj dao kao miraz neke gradove i kašte. Ugovor o obećanju da sva svoja imanja i gradove ostavlja poslije smrti svojim nećacima Đuri, Krsti i Nikoli Zrinskim, sinovima svoje pokojne sestre, obnovljen je 2. travnja 1562. godine, što je konačno Stjepan Frankopan Ozaljski potvrdio 3. travnja 1572. godine svojom oporukom, kojom je *sve svoje gospodstvo, gradove i sela i sva pristajališta, mala i velika, koliko pri moru toliko ovde na Hrvatih* ostavio svojim nećacima, to više što je ostao bez potomstva.⁹

Nakon smrti Stjepana Frankopana Ozaljskog 1577. godine konačno su sva imanja Frankopana u Vinodolu i Gorskom kotaru došla u ruke Zrinskih, no s time nisu bile zadovoljne dvije preostale obitelji frankopanskog roda, Frankopani Slunjski i Tržački, koji su tražili Stjepanovu baštinu. Spor između Zrinskih i Frankopana riješen je 1580. godine sporazumom, po kojem su braća Zrinski lozi Tržačkih Frankopana vratili Novi u Vinodolu, zatim Zvečaj, Novi grad na Dobri i Lukovdol (Severin u modruškoj županiji), a sve su druge posjede zadržali po ugovornom nasljednom pravu. Nagodba je sklopljena u Čakovcu, a potvrdio ju je i kraljevski namjesnik u Ugarskoj, jegarski biskup Radec.¹⁰ Međutim, ni poslije toga sporazuma nije bilo mira između tih dviju velikaških obitelji.

Urbari knezova Zrinskih

Kad je Vinodol došao u posjed Zrinskih, oni su na ova imanja postavljali posebnog upravitelja (časnika, oficijala), koji je davao prisegu kojom se obavezivao da će im vjerno služiti u povjerenim mu gradovima i pravilno im davati dohotke s njihovih imanja. Ti dohoci sastojali su se od podavanja Vinodolaca u raznim oblicima i sredstvima. Dolazili su i od trgovine i carine koja se plaćala za robu s kojom se trgovalo.

⁹ I. Kukuljević Sakcinski, *Acta croatica*, I, Zagreb, 1866, 266-268.

¹⁰ HDA, NRA, f. 314, 34.

Da bi se utvrdili odnosi između podložnika i gospodara, kao i da bi se utvrdila podavanja, bili su utvrđeni urbari za svaki vinodolski grad, odnosno posjed. Tako su nastali urbari: griški (grižanski) 1544. godine i 1605. godine, drivenički iz 16. st., novljanski 1609. i 1653. godine i bribirski urbar (16. i 18. st.). Uz Vinodolski zakon ti urbari daju najbolju sliku o položaju Vinodolaca u doba feudalne eksploatacije. U njima je točno popisano koliko se od čega plaća i što su dužni učiniti za gospodara te što njima pripada u pojedinim prilikama. Tu su označene i njihove obveze prema gradu, odnosno kaštelu. Godišnji uobičajeni dohodak što su ga ubirali upravitelji gradova iznosio je od 300 do 1000 libara, što je bilo posebno utvrđeno za svaki pojedini grad. Bio je to uobičajeni dohodak, osnovna novčana daća tzv. *bir* (navadni dohodak), koji se godinama nije mijenjao. Dio vina što se davao u grad zvao se *podtoka* – daća u naravi od vinograda u iznosu devedeset *spuda* od vina. Podtoka je posebno utvrđivana svake godine, prema tome kako je urodio vinograd. Kako je vino bilo veoma tražena roba podtoka nije nikad pretvorena u novčana davanja,¹¹ što je i razumljivo jer su od trgovine vinom Zrinski imali značajne prihode.

Feudalne obveze sastojale su se od triju vrsta podavanja: novčanih podavanja, podavanja u naturi i radnih obaveza (tlaka, rabota) ili tzv. feudalne rente. Obveza u naturi sastojala se, uz već rečenu obvezu davanja vina, u davanju prihoda od uroda pšenice i žita: raži, ječma, zobi, boba i sirka. Uz davanje prihoda sa svoje zemlje i od stoke u naturi, radili su Vinodolci i na zemlji od koje je sav urod išao izravno gradu, što znači gospodaru. Uz novčanu rentu postojala je još uvijek i naturalna renta. Tako su morali plaćati travarinu u novcu, ali se uz to davalo i po koje grlo stoke. Ta tzv. stočarska daća, nekad davana u naravi, pretvorena je kasnije o novčanu rentu, tzv. *sulj od velike živine*, koji se plaćao od krava. Davanje sulja od sitne stoke u tijeku 17. stoljeća djelomično je bila naturalna, djelomično novčana obveza. U novcu se plaćala i obveza podvoza vlastelinske robe, kao svojevrsan otkup radne obaveze. Krajem 16. i početkom 17. stoljeća na posjedima Zrinskih novčana renta sastojala se od desetak daća, pri čemu je temelj feudalne eksploatacije ovdje bio u novčanoj renti. Ta su se podavanja povećavala promjenom stočarske daće u novac.¹²

U odnosu na ostale obveze, tlaka ili rabota kao besplatna obveza nije bila veliki teret za podložnike. Ta radna obveza sastojala se od *težaštine* i *tovarenja*. Težaština se odnosila na rad vezan uz obradu vlastelinskog vinograda i košnju sjenokoša, kao i na poslove vezane uz održavanje grada. Svako domaćinstvo bilo je dužno dati jednog težaka kroz godinu, s tim da je dobivao hranu i piće, ali mu se rad nije plaćao. Težaci koji su radili u vlastelinskom vinogradu imali

¹¹ N. Klaić, Vinodolsko društvo u početku 17. st., Vjesnik HARP, str. 232.

¹² J. Adamček, Agrarni odnosi u Hrvatskoj, str. 555.

su obvezu da poberu grožđe, dovezu mast (mošt) u grad i pripreme bačve u koje će se spremati vino. Svaki kmet bio je dužan donijeti jedno breme sijena godišnje u grad.¹³ Oni koji su imali konje morali su godišnje prevesti dva tovara. Bribir i Grižane plaćale su tu obavezu u novcu. Jedna od obaveza koja je dosta opterećivala Vinodolce bila je crkvena desetina, koja se dijelila između senjsko-modruškog biskupa i mjesnih župnika (plovana). Prema nekim sačuvanim registrima iz početka 17. stoljeća, vidi se da su biskup, arhiđakon i pobirač dobivali nešto više od 50 posto ubrane desetine.

Za ubiranje svih tih daća postojali su za to određeni službenici, dok je upravo čitavog posjeda vodio vinodolski kapetan postavljen od feudalnih gospodara. Upravitelj grada *grašč*, koji se brinuo za izvršenje obaveza od strane podložnika, bio je uz to obavezan voziti u grad podtoku od vina, za što je dobivao određeni dio.

U doba vladanja Zrinskih Vinodolom (16. i 17. st.) postojao je takav odnos između njih i njihovih podložnika kakav se u isto vrijeme može naći i u drugim krajevima Hrvatske, ali prilagođen uvjetima dotičnog područja, i na neki način tradicionalno vezan za pravne i gospodarske odnose temeljene na Vinodolskom zakonu, a ponešto i na običajnom pravu koje ovdje nije nikada sasvim nestalo, mada je bilo ukomponirano u nove feudalne društvene odnose, koji u pravilu ne poštuju staro narodno pravo. Iako su obaveze Vinodolaca bile velike, one su za razliku od obaveza kmetova u drugim pokrajinama bile snošljivije, jer su Zrinski dosta blago postupali s njima, poštujući ono što su im već ranije dali knezovi Frankopani. Tu nije bilo tako visokih nameta, kao na primjer u Rijeci, što naročito važi za trgovinu.

U Rijeci su postojale odredbe koje su sputavale trgovinu svakoj stranoj osobi te se zbog toga pojačala trgovina preko Bakra, koji je bio u posjedu Zrinskih. Na taj način prijetila je opasnost Rijeci da izgubi čitavo zaleđe jer je daljnji put išao preko područja Zrinskih, koji su bili podložni samo kralju. Rijeka se svim silama suprotstavljala bakarskoj trgovini i riječke vlasti zabranjuju svojim trgovcima trgovanje preko Bakra te zaustavljaju lađe koje plove za Bakar, tražeći od njih plaćanje carine. Trgovina s Bakrom, uza sve to, bila je veoma živa i unosna za Zrinske, što nije išlo u račun Rijeci, te je u 16. st. nastao žestok sukob među njima. Obje su se luke borile, odnosno njihovi gospodari Frankopani i Zrinski s Habsburgovcima, koji će od njih skrenuti trgovinu iz Hrvatske na svoje područje. Razlog je tome što je zbog turskih osvajanja bila prekinuta glavna veza između unutrašnjosti i Dalmacije, Bihać-Knin dolinom Une. Trgovački promet tada prelazi na zapad u luke Hrvatskoga pri-

¹³ E. Laszowski, *Urbar*..., 34, 35.

morja. I drugi trgovački put preko Dubovca (Karlovca) i Modruša na Rijeku i Senj, bio je ugrožen od Turaka.

S obzirom na povećanje daća u Rijeci za brodove krcate drvom i žitom, trgovci se sve više orijentiraju na luku u Bakru, što ide u prilog tom važnom trgovačkom centru primorskih imanja Zrinskih, napose Vinodolu. Sukob između Rijeke i Habsburgovaca, s jedne strane, te Bakra sa Zrinskim, s druge strane, postao je sastavni dio sukoba iz kojih se razvio poznati *uskočki rat* (1615.-1617.). Ipak su, izgleda, Zrinski popustili, što se vidi po tome da su 1611. godine Bakar oslobodili od mletačke opsade nadvojvodini vojnici iz Rijeke. Nakon *uskočkog* rata Zrinski su uveliko obnovili trgovinu preko bakarske luke, koja je i dalje ostala takmac Rijeci sve do 18. stoljeća, što znači da nisu bili prestali sukobi među njima. Od ove trgovine, koja je išla preko Bakra, najveću su korist imali gospodari primorskih, odnosno vinodolskih imanja, a to je indirektno utjecalo na položaj Vinodolaca i određene olakšice, budući da su njihovi gospodari bili više zainteresirani za razvoj trgovine i korist od nje.

Vinodol nakon zrinско-frankopanske urote

Nakon zrinско-frankopanske katastrofe i smaknuća knezova Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana 30. travnja 1671. u Bečkom Novom Mjestu, Habsburgovci su ostvarili svoju prevlast u Hrvatskoj i Ugarskoj, a Hrvatsko primorje došlo je pod vlast austrijskog dvora. Zapljenom imanja Zrinskih i Frankopana preuzela je 1672. ugarska komora sve njihove primorske posjede i tamošnje luke, što je trebalo poslužiti merkantilističkoj politici bečkog dvora. Nešto od toga dano je posljednjem Zrinskom knezu Adamu, međutim, nakon njegove smrti Vinodol i Gorski kotar pripali su pod upravu austrijske komore, u ime koje su tu gospodarili njezini upravitelji. Komora je držala zrinско-frankopanska imanja u Primorju te Čabar do 1749. godine.

Godine 1727. na inicijativu cara Karla VI. (1711.-1740.), gradi se cesta, tzv. Karolina, koja povezuje Karlovac (na kraju plovnog toka Kupe) s Bakrom i Rijekom. Ekonomsko-politički zahvati bečkog dvora u našim zemljama za Karla VI. i njegove kćeri Marije Terezije (1740.-1780.) temelje se uglavnom na merkantilističkim načelima izravne intervencije državnih činilaca radi unapređenja trgovine i prometa. Prema takvim koncepcijama stvorena je sredinom 18. stoljeća na obalnom području od Trsta do Karlobaga jedinstvena upravna oblast, Austrijsko primorje, podređeno *trgovačkoj intendanci* u Trstu, koja je pak bila podređena posebnoj oblasti tzv. *dvorskom trgovačkom vijeću* u Beču. Rijeka, Bakar i druge vinodolske luke do Novog, te Senj i Karlobag, našli su se tako u tzv. Austrijskom primorju, pod ingerencijom Beča.

Neuspjeh te merkantilističke politike na području Primorja od Rijeke do Senja, navodi Josipa II., sina Marije Terezije, njezinog suvladara i nasljednika (1780.-1790.), godine 1765. na donošenje odluke o ponovnom pripojenju tog područja ugarsko-hrvatskom dijelu Monarhije, što je učinjeno 1776./77., kada je osnovana Severinska županija. U sastav Severinske županije ušla je Rijeka i cijeli teritorij povijesnog Vinodola. Hrvatski staleži koji su kroz Hrvatski sabor tražili da se opet uspostavi Vinodolska županija, kao što je nekad postojala, postigli su samo djelomično što su tražili. Nova županija sada je postala upravno posve samostalna, dok je nekada taj prostor bio pod jurisdikcijom Zagrebačke županije. Ipak je time konačno vraćeno područje nekadašnjih zrinsko-frankopanskih posjeda matici zemlji i pod vlast Hrvatskog sabora. Severinska je županija u konačnoj organizaciji podijeljena na tri kotara: primorski (u koji su spadala i goranska mjesta Lič, Fužine i Lokve), goranski i kupski. Međutim, Severinska županija nije bila duga vijeka. Već 20. ožujka 1786. car Josip II. ukida je te njezin najveći, sjeverni dio, ulazi u sastav Zagrebačke županije, a manji dio, Primorje: kotar riječki, bakarski i vinodolski uređeni su kao nova oblast (1787.), koja je dobila naziv *Ugarsko Primorje*, pod upravom riječkog guvernera.

U tim okvirima kreće se gospodarski i politički razvitak ne samo Vinodola već i čitavog primorsko-goranskog područja, do kraja feudalne epohe, uz prolaznu vladavinu Francuza (Ilirske provincije 1809.-1813.) i Austrijanaca (Kraljevina Ilirija 1814.-1822.). Od bivših francuskih *Ilirskih provincija* bečki je dvor osnovao *Kraljevinu Iliriju* sa sjedištem u Trstu, pod kojom je ovaj naš kraj ostao sve do 1822. godine, kada su prekosavski krajevi opet pripali Hrvatskoj. Hrvatskoj je vraćena čitava civilna Hrvatska zajedno s Rijekom i *Ugarskim zemljama*. Izvršena je reinkorporacija tog područja Kraljevini Hrvatskoj, čime je propao glavni cilj stvaranja austrijske kraljevine Ilirije. Vinodol je pripojen riječkom guberniju, što će potrajati do 1848., kada je ban Jelačić postao guverner Rijeke. Dolaskom riječkog gubernija pod bansku vlast Vinodol se našao u sastavu Kraljevine Hrvatske.

Gospodarski, politički i kulturni razvitak Vinodola u drugoj polovici 19. stoljeća ima sve karakteristike općeg povijesnog razvitka Hrvatske, dakako uz neke određene specifičnosti.

Zanimanja Vinodolaca i proces iseljavanja

Temelj gospodarstva u Vinodolu bile su oranice i vinogradi. Grožđe je uspijevalo veoma dobro, pa se dobivalo mnogo traženo vino *žlahtina*. To potvrđuje i naziv ovoga kraja – Vinodol. Da su oranice i vinogradi zaista bili temelj gospodarstva, vidi se i iz Vinodolskog zakona, u kojem se na prvo mjesto

stavlja čuvanje zemlje i vinograda. Tu između ostalog stoji: *I pudarija, to je čuvanje vinograda i zemalja i guvana i drugih stvari, za koje se postave pudari kao vjerodostojni...*¹⁴ Nekada se ovdje obrađivalo daleko više zemlje nego danas. Sijalo se ječam (jačmik), pšenicu, sirak, proso, sadio se krumpir i drugo. Od povrća gajila se repa, zelje, mrkva (mirlin), kapula i češnjak. Glavno je oruđe za obradu zemlje bila trokutasta motika, zatim hrasnica, dok se štihača manje upotrebljavala da *seprehiti zemlja*, kad je trebalo dublje iskopati zemlju.

Žetva je bila svečani posao i djevojke su rano u jutro kretale u žetvu pjevajući pjesme. Prilikom poljoprivrednih radova išlo se i *na žurnadu*, na nadnicu, ali postojao je i običaj da se međusobno ispomažu i idu jedni drugima *va težaki* (u težake). Težačenje se nije plaćalo, već su težaci i težakinje dobivali hranu i piće. U vedrom raspoloženju mladi ljudi su uz pjesmu s lakoćom radili – kopali, kosili, želi ili brali grožđe u vinogradu.

Ne manje važno bilo je stočarstvo, osobito uzgoj ovaca i koza, ali bilo je i krupne stoke, što se često spominje i u Vinodolskom zakonu. Tako u članu 50. Zakona stoji: *I za velika goveda, koja su ukradena pa pronađena, taj pristav dobiva za svako govedo pet soldina, bilo živo ili mrtvo.*¹⁵ Stočarstvo je dugo vremena u gospodarskom životu stanovnika ovoga kraja igralo značajnu ulogu. Od stoke dobivao se jedan dio svakodnevne hrane, a dobivala se i sirovina za izradu odjeće i obuće. Posebno je bio značajan uzgoj ovaca. Od vune dobivao se materijal za odijevanje. Vuna se prela za tkanje odjeće i pletenje čarapa. Ovčje mlijeko, sir i meso činili su važan dio ishrane svake obitelji.

Dok se ovce nisu ojanjile držale su se kod kuće, a zatim su se vodile u stadima na planinu. Pastire su davala domaćinstva po redu, svaki dan drugo domaćinstvo, pa se takvo čuvanje ovaca nazivalo *pasenje reda*. O životu tih pastira Ivan Franić kaže: *Život primorskog ovčara u mnogome naliči na njegove supatnike u Alpama. Kad se livade, košenice, gorski lazi, luke i planine zaodjenu travom, dolazi vrijeme da stada krenu u planinu. Vedrice, solnice, kačice za sir, kotlovi, cjedila, čisti i spremljeni čekaju da krenu za stadima ovaca. Ispraća ih čitavo selo, a oni kreću svirajući u vidulice i sopile.*¹⁶

Stoka je bila vrlo prikladna i za trgovinu, pa je uz druge proizvode, otvarala i mogućnost postupnog uključivanja u robno-novčane odnose, ne samo feudalnih gospodara nego i šireg sloja vinodolskog stanovništva, što je stimulativno djelovalo na privređivanje. Razvitak proizvodnje u Austriji, jačanje zanata, manufaktura i trgovine, posebno u drugoj polovici 18. stoljeća, utječe na promjene i u Vinodolu i dalji razvoj gospodarstva te odnose u strukturi sta-

¹⁴ Vinodolski zakon, član 23, M. Barada, isto, str.109

¹⁵ M. Barada, nav. dj. str. 119.

¹⁶ I. Franić, Hrvatsko primorje, I. , str.40.

novništva. Proizvodnja sve više gubi obilježje naturalnog privređivanja i sve više ulazi u robno-novčane odnose, čime je zapravo ostvaren jedan pozitivan proces, koji je trajao nekoliko stoljeća. Tome pridonosi i to što je bečki dvor u drugoj polovici 18. st. (za vrijeme Marije Terezije i Josipa II.), počeo intenzivnije provoditi reforme na području čitave monarhije, određene ne samo društvenim razvitkom, već i potrebama koje je taj razvitak donio sa sobom. No bez obzira na prodor novih odnosa i ekonomskih promjena, još su u 18. stoljeću u Vinodolu zadržani u većem broju mjesta, uz određene korekcije, raniji pravni propisi i reguliranje kmetsko feudalnih odnosa na inokosnim vlastelinstvima. Položaj podložnika postajao je snošljiviji i oni su jačali realno i personalno, kao poljoprivredni gospodari i kao ljudi, što utječe na daljnji razvoj zanimanja stanovnika ovoga kraja¹⁷.

Ovdje u Vinodolu još od vladavine Frankopana i Zrinskih bilo je razvijeno prijevoznništvo (kirijašenje). Kirijaši su prevozili različitu robu: vino, stoku, kožu, vunu, drvo i drvenu građu u Liku, Gorski kotar, Sloveniju idruga krajeve zemlje. Otud za taj dio Hrvatskog primorja i potječe naziv *Kirci* i *kirija*. Kako u Vinodolu nije bilo dovoljno livada za ispašu stoke i za sijeno (veća su polja samo Tribaljsko i Novljansko polje), početkom ljeta odlazile bi cijele obitelji iz Vinodola sa stokom u šumu u zaleđu Vinodola, koja se pruža na sjever prema Viševici (1428 m), Liču i Fužinama. Sela u Vinodolu tada bi gotovo opustjela, a oživjelo bi *va gori*, kako Vinodolci nazivaju i danas svoje posjede u toj šumi. Tu se ostajalo do jeseni, kada se ponovno vraćalo kući u Vinodol. Od davnine su se *va gori* gradile šumske kućice od kamena, rasute po proplancima i plasama grižanske i bribirske šume, gdje su formirana mala naselja. Poznata su takva naselja Laz, Suha, Planjava, Zaplanjava, Kalac i druga u grižanskoj šumi te Lukovo, Ravno, Maševo, Kal, Okruglo, Veli Laz i druga u bribirskoj šumi. Neke su šumske kućice građene i na osami u nekom dolcu, gdje se živjelo posebnim životom ispunjenim marljivim radom u vrtovima i brigom za stoku, koja se napasala po šumskim proplancima.

U vrtovima pokraj kućica sadio se krumpir te sijala salata, repa, grah (fažol) i dugo povrće. Pojedine obitelji imale su cijela imanja, sjenokoše i šumu. Sijeno i drva odvozilo se kući u Vinodol. Prije hladnih jesenskih dana slijedio je povratak u Vinodol i gora bi ponovno opustjela, a u iduće proljeće čitavbi se proces ponavljao.

Kruh pečen *pod čripljun* (pod pekom), krumpir s kupusom, mlijeko i palenta, bili su u šumi osnovna hrana. A kad bi se u loncu ponekad našao i komadić ovčetine ili divljači bila je to prava gozba. Unatoč ne baš dobroj prehrani Vinodolci su bili ljudi kršni i puni životne snage, potrebne za njihov na-

¹⁷ I. Erceg, Položaj i obaveze...str. 264. i 268.

čin života i egzistenciju. Koliko je Vinodolcima značila njihova *gora*, pokazuje i podatak da su se još u 18. stoljeću mnogo i često *pravdali* sa stanovnicima Liča u Gorskom kotaru kad bi ovi zašli u njihovu šumu ili sjenokošu.

Odlazak iz Vinodola u bibrsku i grižansko-belgradsku šumu zadržao se sve do početka Drugog svjetskog rata, kad je kućice u šumi spalila talijanska okupatorska vojska, koja je ovdje bila sve do kapitulacije Italije 8. rujna 1943. godine. Nakon rata, što zbog nasljeđene tradicije što radi rekreacije, stanovnici Vinodola ponovno u ljetnim mjesecima rado odlaze u goru. Mnoge spaljene kuće obnovljene su, a grade se i nove. Međutim, danas više Vinodolci ne odlaze tamo zbog egzistencije i da bi teško radili, već da zajedno sa svojim obiteljima, dakako uz neke manje radove u vrtovima i u šumi, u prekrasnoj prirodi šumsko-planinskog područja i na svježem zraku provedu ugodan vikend daleko od svakodnevnice. No dok su ranije glavna prijevozna sredstva bili volovi ili konji, sada se u goru uglavnom odlazi automobilima. Rijetki se, osim planinara, upute tamo pješice.

Vinodolci su bili ne samo vrsni vinogradari i zemljoradnici već i zidari, klesari i kamenari. Od davnine odlazili su širom svijeta, gradeći građevine kojima se svijet divi i danas. Ostavljajući svoj zavičaj, odlazili su u nepregledna prostranstva obiju Amerik, u užarenu Afriku, daleku Aziju i džungle Australije. Vinodolci i drugi Primorci radili su na gotovo svim cestama koje je Austrija gradila u tijeku 18. i 19. stoljeća južno od Karlovca do mora. Radili su tako na izgradnji cesta: Karoline, koja je sagrađena po nalogu cara Karla VI. između 1725. i 1736. godine (Karlovac-Vrbovsko-Ravna Gora-Mrkopalj-Fužine-Zlobin-Hreljin-Meja-Praputnjak-Škrljevo-Draga-Rijeka; od Škrljeva-Bakar); Jozefine, koja spaja Karlovac sa Senjom, a naziv je dobila po caru Josipu II. Gradio ju je krajiški pukovnik Struppi 1765.-1779. godine. Zatim Rudolfine, koja ide od Karlovca preko Ogulina, Jasenka i Drežnice do Novog Vinodolskog, a građena je od 1770. do 1779. godine. Ime je dobila po austrijskom prijestolonasljedniku, princu Rudolfu. I ceste Lujzijane, koja je građena od 1803. do 1811. godine. Spajala je Karlovac s Rijekom i Bakrom preko Severina, Vrbovskog, Lokava i Grobničkog polja. Gradio ju je krajiški pukovnik Filip Vukasović. Dovršena je u doba francuske vladavine 1811. godine, te je dobila naziv po Napoleonovoj ženi Mariji Lujzi. O tome koliko su Primorci bili cijenjeni kao vrsni majstori govori i jedna anegdota, vezana uz slavnog graditelja Lujzinske ceste baruna Filipa Vukasovića iz 1809. godine. Carga je upitao bi li mogao još koju sličnu lijepu cestu graditi, Vukasović je odgovorio: *Veličanstvo, mogu, samo trebam novaca i Primorce.*¹⁸

¹⁸ E. Laszowski, Gorski kotar i Vinodol, 1923., str. 7.

Izgradnja ovih cesta za stanovnike Vinodola imala je dvostruki značaj. S jedne strane, prilikom njihove gradnje oni su se tu zapošljavali dok je, s druge strane, preko njih bio otvoren put u unutrašnjost zemlje i mogućnost razvoja trgovine i *kirijašenja*. Izgradnjom željezničke pruge Karlovac-Rijeka 1873. godine kirijašenje će oslabiti, no time nastaju veće mogućnosti odlaska na zaradu u unutrašnjost zemlje i dalje izvan granica.

Od davnine poznata je bila težnja stanovnika Hrvatskog primorja, pa tako i Vinodola, za odlaskom u strani svijet radi zarade, čemu je prije svega bila uzrok škarta zemlja, koja nije pružala potrebne uvjete za egzistenciju mnogobrojnog žiteljstva. Proces iseljavanja, općenito poznat u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća, zahvatio je snažno i ovaj kraj. Poznati kao dobri poljodjelci i kao vrsni zidari i klesari, Vinodolci su se lako zapošljavali u Kranjskoj, Koruškoj, Bosni i Hercegovini, te dalje u Češkoj i Mađarskoj, Francuskoj, a mnogi su otišli i u Sjevernu i Južnu Ameriku i daleku Australiju. Nije bilo mjesta u Vinodolu iz kojega mladi ljudi nisu odlazili za zaradom *po svitu*, kako se ovdje kaže. Međutim, nije uvijek u kući bilo novaca za put u daleke zemlje, pa se često posuđivalo za *strošak*, kojega se moralo vratiti otkidajući od usta, od ono malo novca koji je dolazio z *Merikii* godinama vraćati dug. Redovito se na zaradu odlazilo krajem ožujka ili početkom travnja, a vraćalo se kući krajem listopada ili u studenom, obično za Martinje, pa taj privremeni odlazak nije bitno utjecao na vinogradarstvo, kojim su se Vinodolci oduvijek bavili. Dok su muševci odlazili u svijet, žene su ostajale na gospodarstvu, radile na ono malo zemlje poljoprivredne poslove, odgajale djecu i brinule se o starcima. Mnoge od njih ostale su zauvijek same, a nekima su se muševci vraćali tek kad njihove ruke nisu više mogle držati čekić i zidarsku žlicu. Djeca često nisu poznavala svoje očeve, koji su otišli *po svitu* kad su imala tek godinu ili dvije, a neka se tek rodila.

Proces raspadanja feudalnih odnosa i prodiranje kapitalizma na selo nije mimoišao ni Vinodol. Dok je ranije glavno zanimanje stanovnika bila poljoprivreda, sad to sve više postaje sporedno zanimanje, što dovodi do promjene strukture stanovništva, koje se sve više orijentira na građevinarstvo. Mladi se ljudi sve više zapošljavaju kao sezonski radnici u raznim mjestima Hrvatske i dalje u susjednim zemljama. Potreba za zaradom u početku dovodi do iseljavanja pojedinih članova obitelji, a kasnije će u dosta slučajeva za njima otići i cijele obitelji. Nije našim ljudima u tuđini uvijek bilo lako, nije bilo uvijek ni posla. U Americi često su dolazili u težak položaj zbog pomanjkanja posla, što je uzrokovala velika navala radne snage iz drugih europskih zemalja, te skupoće življenja. Mnogi od njih rado bi se bili vratili kućama, ali nisu mogli zaslužiti ni koliko im je bilo potrebno za povratak. Neki čak jadikuju i pišu obiteljima da im pošalju novac za povratak. Bio je to jedan od razloga što je krajem 19. stoljeća pao interes za iseljavanje, mada ono nije sasvim prestalo.

I dok se osamdesetih godina 19. stoljeća i ranije najviše odlazilo u Ameriku, sve više će naših ljudi od kraja 19. stoljeća ostajati u Europi i potražiti zaradu u razvijenijim zapadnoeuropskim zemljama. Jedan od važnih razloga iseljavanja bila je i nerodica, koja je krajem 19. st. zavládala u ovom području. U jednom izvještaju Modruško-riječke županije o iseljavanju iz Hrvatskog primorja stoji: *Iseljavanje iz Primorja u Ameriku traje doduše još uvijek, ali ne u tolikoj mjeri kao što je prije bilo. Prije 10 do 15 godina sve je jatovice hrlilo u Ameriku u namjeri da si tamo steče bogatstva i blaga, pa da se kao bogat kući vrati. I zaista mnogi se tamo pomogao, pa se kući vratio, te sad materijalno prilično dobro stoji. No od sada polazi se većinom na zaradu u razne predjele monarhije, budući da su Vinodolci na daleko poznati kao dobri zidari i klesari.*¹⁹

Iseljavanje se naročito odrazilo na stalne promjene u broju stanovnika Vinodola. Radi ilustracije navest ćemo samo neke podatke koji se odnose na iseljavanje s područja Vinodola pred početak Prvog svjetskog rata na primjeru kotara Crikvenice. Pratimo li tu porast broja stanovnika od 1869. do 1913. godine, tj. do pred početak Prvog svjetskog rata, vidjet ćemo da je broj stanovnika neznatno porastao. Uzrok tome leži, uz ostalo, u stalnom iseljavanju, zbog čega brojno stanje varira kroz određene godine. Podaci su o broju stanovnika u tom razdoblju sljedeći: 1869. godine 21.663 stanovnika; 1897. godine 26.684 stanovnika; 1900. godine 24.102 stanovnika; 1910. godine 24.105 i 1913. godine 24.131 stanovnik. Ovdje su uzete samo karakteristične godine, dok je ostalih godina broj stanovnika približno isti. Prema podacima 1910. godine s područja Vinodola (iz tadašnjih općina: Bribir, Crikvenica, Drivenik, Grižane, Selce, Novi i Krmpote) u Ameriku se iselilo 2.315 stanovnika, od kojih 2.140 muškaraca i 175 žena, dok se u druge zemlje iselilo 4.452 stanovnika, od kojih 4.348 muškaraca i 103 žene. Taj će se trend iseljavanja nastaviti, pa tako već sljedeće 1911. godine odlazi u Ameriku 2.120, od kojih 1.937 muškaraca i 183 žene, a u druge zemlje iselit će se 3.993 stanovnika, od čega 3.858 muškaraca i 135 žena.²⁰

Iz navedenih podataka vidi se da je najviše ljudi iselilo u Ameriku, dok ih je i u druge države na svim kontinentima iselio znatan broj. Sva navedena mjesta u Vinodolu bila su poznata po velikom broju zidara, što je utjecalo i na odlazak u druge zemlje i krajeve, u kojima je u to vrijeme bila velika potražnja upravo za tim zanimanjima. Međutim, pored zidarskih majstora i klesara, bilo je ovdje i onih koji su svoju egzistenciju našli kao pomorci, ribari, šumski radnici, ili u drugim zanimanjima. Poznato je da je od kraja 19. st. do Prvog svjetskog rata najviše iseljenika u Sjedinjene Američke Države dala

¹⁹ Izvješće UO Županije Modruško-riječke, 1895., str. 57.-58.

²⁰ AH, Izvješće Županije Modruško-riječke za god. 1910, 1911. i 1913.

Austro-Ugarska, u čijem sastavu je i Hrvatska, sudjelujući u imigraciji u SAD s 25% od ukupnog broja useljenika. Poslije Prvoga svjetskog rata i u vrijeme ekonomske krize iseljenici u većem broju odlaze u zemlje Južne Amerike. Također se povećava iseljavanje u Australiju, Novi Zeland i Kanadu.²¹

To je upravo vrijeme kada će i znatan broj stanovnika s područja Vinodola iseliti, bilo pojedinačno ili s obiteljima, naročito u Kanadu i Australiju. Iseljavanje u SAD i druge zemlje neće prestati ni s ovog područja, s obzirom da je to bilo razdoblje iseljavanja iz cijele Hrvatske, naročito iz njenih pasivnih krajeva. Proces iseljavanja nastavlja se i između dvaju ratova, što je jedan od glavnih uzroka naglog opadanja broja stanovnika, tako da se još i danas veliki broj ljudi s područja Vinodola nalazi u stranom svijetu ili su u potrazi za zaradom i boljim životom našli novi dom u drugim krajevima naše zemlje.

Iseljavanje, uglavnom mladih ljudi, ostavilo je traga i u pjesmama koje su se tada pjevale u Vinodolu. Neke od njih zabilježio sam prema kazivanju Marije Lušićić rođ. Stipaničić iz Grižana, koje idu ovako:

*Lipa mladost naša, saki dan te j manje,
Kao one trave ka se v leti žanje,
Ka se vleti žanje, Petrovske Ivanje.
Lipa mladost naša, šla je priko mora,
A ovdí nestaje, kao letnja trava.*

ili

*Merikanske visoke glavice,
Dugi puti, a uske stazice.
Merikanke bojte se vi Boga
Šaljite nan naše momke doma,
Naše momke za naše divojke,
Vaši momci za vaše divojke.*

Kroz ove pjesme izražena je sva bol, tuga i cjelokupno raspoloženje zbog odlaska ljudi u tuđinu, iako se znalo da postoji životna potreba za radom, kojeg se nije moglo uvijek naći negdje bliže, već se odlazilo daleko preko oceana po cijelome svijetu. Iseljavanje je bilo najmasovnije zastupljeno naročito u drugoj polovici 19. stoljeća, što smatramo najvećom razinom iseljavanja Vinodolaca. Taj će se proces nastaviti i u 20. stoljeću, do današnjih dana. I dok se jedan dio ljudi vraća svom domu, mnogi ostaju zauvijek u tuđem svijetu i, kako kaže pjesma, nestaju kao ljetna trava *ka se v leti žanje*.

²¹ I. Čizmić, Hrvati u životu SAD, 1982., str. 11.

Zanimljiva su razmišljanja Antuna Barca o svim tim tegobama teškog života ljudi njegovog rodnog kraja, kao i svim Primorcima, za koje kaže: *Li-ca su Primoraca tvrda i ozbiljna. Ima otresitost nekakva u ponešto ukočenom držanju... No u svakom zalogaju, što ga uzima, imade isto tolika težina krvi, a u svakoj kapi što je pije, ima kap mučnog znoja. I svuda i svagdje sami tragovi znoja i tragovi krvi: u bezbrojnim gromačama bakarskog zaliva, u zemlji otetoj vjetru, u bezbrojnim vinogradima Vinodola ugrabljenima kamenu, vodi i draču, u dugačkim serpentinama i gorskim putovima, uklesanim u strmu, nepristupnu hrid. (...) I više od svih riječi zbori činjenica i mjeseci i godine rada po svim stranama svijeta, da se dva tri zimska mjeseca od uštednje može proživjeti kod kuće, godine napora po kamenolomima, tvornicama, rudnicima, zidarskim ljestvama u Europi, Aziji, Africi, Americi, Australiji, da se zaslužba cijelog života sabije u nekoliko bijelih zidova u kamenoj krši, ulije u nekoliko mirisavih čokota na patuljastu posjedu, od kojeg se ne može proživjeti ni četvrti dio godine.*²²

No sve te tegobe teškog života nestaju u dodiru s rodnim krajem, o čemu Barac kaže: *U ovom kraju, gdje dodir sa zemljom uzrokuje rane i bol i očaj, od jednog blagog dodira mirisnog povjetarca nestaje svakoga jada u duši i sve se zlo zaboravlja i svaka se rana liječi, i sve je opet dobro.*²³

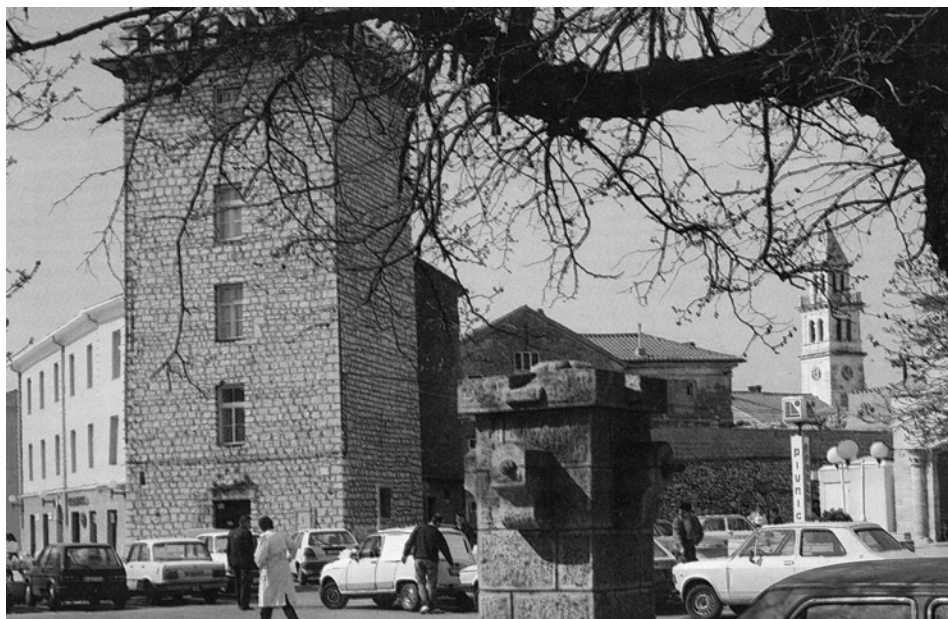
Novigrad – raskrsnica rimskih cesta

Jedno od najznačajnijih mjesta nekadašnje vinodolske knežije ili županije, koje je najduže ostalo u vlasti krčkih knezova Frankopana (sve do njihove propasti 1670.), bio je Novigrad ili današnji Novi Vinodolski, gdje je već 1288. godine donesen poznati Vinodolski zakon, pisan glagoljicom i živim narodnim jezikom, koji kao takav predstavlja, ne samo pravni već i jezični i povijesni spomenik. Smješten tik uz more na podnožju brijega Ospa na ušću bri-birske Ričine, koja obiluje vodom jedino kad su velike kiše, Novigrad je nekad, opasan debelim zidovima (bedemima) i utvrđen kulama štitio ulaz u Vinodol, koji je upravo tu završavao izlazeći do mora.

Ovdje su se sastajale nekadašnje rimske ceste, od kojih je jedna iz Akvileje preko Tarsatice (Trsata), Bakra, današnje Crikvenice išla uz more u Novigrad i dalje za Senj (Via Publica Aquileia), dok je druga išla kroz vinodolsku dolinu. Danas su to suvremene ceste što vežu Novi Vinodolski s Rijekom, Senjom i dalje na jug s Dalmacijom, a kroz Vinodol preko Križišća i Gornjeg Jelenja s

²² A. Barac, Primorje i njegovi pjesnici, u Književnost Istre i Hrv. primorja 1968., str. 14.

²³ A. Barac, Isto.



Novi Vinodolski – kula Turnac

cestom Rijeka-Zagreb, dok nekadašnja Rudolfova cesta preko Zagona i Ledecnica veže Novi s Ogulinom.

Pored same obale, na uskom prostoru između ceste i mora, bio je prastari rimski ili predrimski grad Lopar, utvrda na rimskoj cesti, pored koje se razvila rimska naseobina. U vrijeme dolaska Vinodola pod vlast krčkih knezova, Lopar grad bio je već razvalina, pa su ovi da bi zaštitili Vinodol sagradili novu utvrdnu iznad Lopara. Novi je zasigurno prastara hrvatska naseobina u kojoj je sagrađen čvrst grad, koji se u odnosu na stari Lopar-grad prozvao Novim Gradom – Novigradom, danas Novi Vinodolski. Na uzvisini u središtu grada od sačuvanih dijelova grada najstariji je njegov dio kula *kvadrac*. Krčki knezovi ovdje su izgradili svoj rezidencijalni kaštel nakon 1225. godine uz koji se postupno razvija naselje Novigrad, opasan bedemima, koji su uzrokovali gustu gradnju kuća s uskim ulicama u samoj jezgri grada. Unutar starog grada stolna je crkva sv. Filipa i Jakova, koja je vjerojatno postojala već u 14. stoljeću. U crkvi su grobnice biskupa modruškog Krištofora, biskupa Ivana Caballinia (Kabalina) i biskupa Ivana Krstitelja Ježića. Na mjestu (trgu) zvanom Precrikva, gdje sada stoji zvonik stolne crkve, bila je mala kapelica sv. Fabijana i Sebastijana, sagrađena u doba Bernardina Frankopana 1511. godine kao zavjet u povodu kuge koja je harala 1496. godine u ovom kraju.²⁴

²⁴ Đ. Šurmin, Acta Croatica I, 396.

Nakon urote zrinsko-frankopanske 1671. stari je grad (kaštel) devastiran, a posebno nakon potresa 1750. godine kada je veći dio građevine srušen. Raspadom novljanskog vlastelinstva 1848. Kaštel dolazi u posjed općine, koja ga je potkraj 19. stoljeća preuredila u školu i sjedište općinske administracije. Tu su sada Muzej i Knjižnica i čitaonica. Od srednjovjekovnog kaštela ostala je samo velika kula *kvadrac*.

Bogata događajima i burna je prošlost ovoga grada. Spomenimo samo neke događaje koji to potvrđuju. Kad su u 16. stoljeću prodrli u Vinodol Turci, 1527. i 1598. opljačkali su i zapalili Novi, a mnogi ljudi iz Novog odvedeni su u ropstvo. Pod kraj 16. st., progoneći senjske uskoke, upali su u Novi Mlečani i opustošili ga. Još je veća nevolja snašla Novi i njegove stanovnike 1615. godine, kada je mletačka vojska pod zapovjednikom mletačke flote Markantunom Venierom porušila gradske zidine i provalila u grad, gdje je izvršila strahovit pokolj nad stanovništvom, spalivši i uništivši i sam grad.

Nakon uvođenja feudalne vlasti u Vinodolu Novigrad je imao izuzetno značajno mjesto u životu Vinodolaca kao središte uprave i sjedište vinodolskih gospodara, knezova Frankopana. Unatoč tome što je feudalizam i ovdje ostavio svoj pečat, prilike tu nisu bile onako teške kao u ostalim dijelovima feudalne Hrvatske. Novljani su kao i ostali stanovnici Vinodola, zahvaljujući naročito Vinodolskom zakonu, živjeli dosta slobodno kao podložnici feudalnih gospodara. U Novom kao i u ostalim vinodolskim posjedima Frankopana smjenjivali su se članovi te velikaške obitelji, te Novi ostaje pod njihovom vlašću do smrti Nikole Frankopana 1432. godine. Knez Nikola bio je značajna ličnost u obitelji krčkih knezova, postao je gospodar gotovo čitava tadašnje Hrvatske, pa čak i banom Hrvatske i Dalmacije (1426.-1432.). To je onaj krčki knez koji je pod konac svog života pohodio Rim, te ishodio kod pape Martina V. potvrdu da su krčki knezovi starinom iz Rima, potomci Anicija i rođaci rimskih Frangepana. Od tada se krčki knezovi nazivaju Frankopani.²⁵

Iza smrti kneza Nikole IV. izvršena je dioba vinodolskih imanja po kojoj je Novi pripao njegovu sinu Martinu Frankopanu. Kako ovaj nije imao djece, darovao je 1472. Novi i Bribir ugarsko-hrvatskom kralju Matiji Korvinu (1458.-1490.). Pokušaj njegova brata Ivana da oružanom silom vrati Novi i Bribir u posjed Frankopana nije uspio, međutim, kasnije je sam kralj vratio Novi i druge vinodolske i hrvatske frankopanske gradove knezu Stjepanu i njegovom sinu Bernardinu darovnicom od 1. ožujka 1481. godine, kojom im potvrđuje sve stare posjede i novije tekovine.²⁶ Upravo u vrijeme kneza Bernardina, koji je uglavnom boravio u Novom gradu, zadesile su ovaj grad dvije

²⁵ Vj. Klaić, Krčki knezovi Frankopani, 163.

²⁶ Vj. Klaić, isto, str. 295.

nevolje, godine 1496. kuga koja je strašno harala i 1527. prodor Turaka koji su izvršili strašan pokolj.

Kada je 1550. Stjepan Frankopan, poznat u povijesti kao Stjepan Frankopan Ozaljski, podijelio svoja imanja sa sestrom Katarinom, ženom Nikole Zrinskog, zadržao je uz ostale gradove i Novi. Nakon smrti Katarine knez Stjepan priznat će 1562. svojim nećacima Jurju, Krsti i Nikoli Zrinskom nasljedstvo svojih gradova, što će potvrditi oporukom iz 1572. godine. Poslije smrti Stjepana Ozaljskog braća Zrinski postaju gospodari Novog i drugih vinodolskih posjeda Frankopana, što će izazvati spor s Frankopanima Tržačkim, koji će biti riješen 1580. godine nagodbom po kojoj je Novi ponovno došao u vlast Frankopana, u čijoj će vlasti ostati sve do nestanka ove poznate i slavne hrvatske plemićke obitelji.

Od godine 1661. vlada svojom velikom djedovinom mladi i poletni junak i pjesnik Franjo Krsto Frankopan koji, kako kaže Laszowski, sa svojim šurjakom banom Petrom Zrinskim živi složno i snuje o slobodi. Njih dvojica organizirala su zavjeru protiv bečkoga dvora, čije su posljedice poznate. No poznato je i to da je Franjo Krsto Frankopan bio posljednji Frankopan u Hrvatskoj te da je uz Bosiljevo najviše volio Novi, u kojem je rado i često boravio. Zacijelo je i njegova žena Julija grofica Naro, koju je iz Rima preko Venecije doveo u Hrvatsku, prvi korak na hrvatskom tlu učinila u Novome.²⁷

Poslije neuspjele zrinsko-frankopanske urote i pogibije Frana Krste Frankopana 1671. godine u Bečkom Novom Mjestu, zajedno s Petrom Zrinskim, sva su njihova imanja zaplijenjena i prešla su u ruke bečke komore. Ta sudbina zadesila je i Novi.

Novigrad, današnji Novi Vinodolski, od najstarijih vremena najuže je vezan uz Vinodol i njegov razvoj te zbivanja u njemu. Novi je imao izuzetno mjesto unutar nekadašnje vinodolske knežije. Bio je ne samo upravno središte Frankopana već i jedno od prvih žarišta hrvatskog glagoljaškog djelovanja, pismenosti i kulture ovoga dijela Hrvatskog primorja. Kroz djelovanje novljanskih svećenika glagoljaša izražen je bio i duh otpora protiv stranog nasrta na naše krajeve. Pavlinski samostan i crkvu sv. Marije na Ospi, poviše novljanske luke i pristaništa, utemeljio je 1462. godine knez Martin Frankopan. Novljanski pavlini upotrebljavali su u crkvi narodni jezik i glagoljske crkvene knjige. Pavlini, u narodu poznati kao *bijeli fratri*, poučavali su mladež u osnovnoj pismenosti i bavili se naukom. Iz doba njihovog djelovanja u Novome sačuvane su rukopisne knjige na glagoljici:

- *Novljanski misal* iz 1474. godine, pisan na pergameni lijepim uglatim pismom;

²⁷ E. Laszowski, Gorski kotar i Vinodol, 245.

- *Prvi novljanski brevijar* napisan 1459. godine za crkvu sv. Kuzme i Damjana za vrijeme krčkog i modruškog kneza Martina Frankopana, što se vidi i iz samog brevijara, gdje uz ostalo stoji: *a to bi v vreme uzveličenoga gospodina kneza Martina de Frankopan krčkoga i modruškoga i proćae ki va to vreme gospodovaše Vinodolom i inimi gradi i kašteli*. U njemu je čuvena legenda o svetom Vaclavu, češkom knezu, koja podsjeća na legendu o pogibiji kralja Zvonimira;
- *Drugi novljanski brevijar* iz 1494. poznat kao *zapis popa Martinca iz Grobnika*. Napisan je po narudžbi pavlinskog samostana i crkve sv. Marije na Ospu i u njemu su zapisani podaci o Krbavskoj bici 1493. godine.
- Iz Novog je i *Blagdanar popa Andrije* napisan 1506. godine, koji sadrži crkvene govore na svetačke blagdane (51 propovijed). Blagdanar je prijevod latinske kompilacije *Sermones de sanctis* (govori na svetačke blagdane) poljskog dominikanca Peregrina iz 14. stoljeća, pa se naziva i *Peregrinov blagdanar*.²⁸

Iz bogate kulturne baštine i prosvjetno-kulturnog djelovanja spomenimo i to da je ovdje 1786. godine osnovana osnovna škola, jedna od prvih u tadašnjoj građanskoj Hrvatskoj, koja danas nosi ime velikog sina Novog Vinodolskog, pjesnika i političara Ivana Mažuranića.

Narodna čitaonica, koju je utemeljio novljanski kanonik i istaknuti hrvatski rodoljub Josip Mažuranić 1845. godine, odigrala je značajnu ulogu u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda, pridonijevši mnogo općem kulturnom unapređenju Novog i njegovog stanovništva.

Banska čast čovjeku iz puka

Među istaknutim Novljanima posebno mjesto zauzima Ivan Mažuranić (1814.-1890.), koji se iz svog rodnog Novog otisnuo u svijet zarana, gonjen onim iskonskim porivom koji je mnoge Vinodolce prije i poslije njega odveo u razne dijelove svijeta, ne sluteći da će se jednom vinuti do najveće časti kao pjesnik i kao političar. Postavši 1873. godine prvim hrvatskim *banom pučaninom*, Mažuranić je prekinuo tradiciju privilegiranog plemstva da samo ono ima izričita prava na bansku stolicu. Prvi put u hrvatskoj povijesti bansku čast dobio je čovjek iz naroda, bez plemićke titule, Novljanin Ivan Mažuranić, potomak stare uskočke obitelji Mažuranića, koja se ovamo doselila iz Splita preko Senja.

²⁸ I. Barbarić, Glagoljaška pismenost u Vinodolu, Vin. zbornik, 4/1985, str. 266.

Rođen je 11. kolovoza 1814. u Novom, gdje je završio osnovnu školu na njemačkom jeziku, budući da je Hrvatsko primorje tada bilo u sastavu tzv. Ilirskih kraljevina. Nakon toga završava 1833. godine klasičnu gimnaziju s latinским nastavnim jezikom. Upravo tada kao mladi gimnazijalac u Rijeci napisao je Mažuranić 1830. godine svoje prvo pjesničko ostvarenje posvećeno rodnom Vinodolu, *Pisma od Vinodolca školana* ili *Pozdrav Vinodolu*, pod kojim naslovom je izdao 1895. Vladimir Mažuranić, sin Ivanov. Pjesmu je napisao kada mu je bilo šesnaest godina i u njoj izražava veliku ljubav za rodni Vinodol i mladalačku nostalgiju za zavičajem, što se vidi već iz početnih stihova:

*Vinodolski dolče, da si zdravo!
Novi grade, pozdravljan te lipo!
Od kada sam, da ti kažem pravo,
Pustil tebe, lipa moja diko!*

*Ne uživam tužan nikad mira;
Jer ne vidim ja tvoje zidine.
Još me tvoje vino jače tira,
Da t' nazovem ja dobre letine.*

Bio je to njegov prvi književni pokušaj, dok će sustavnije početi pisati u Gajevoj *Danici*, u kojoj je od 1835. do 1848. objavio veći broj lirskih pjesama, članaka, referata i aforizama. Na traženje Matice hrvatske napisao je dopunu izgubljenih pjevanja Gundulićeva *Osmana*. Svoje najznačajnije djelo, po kojem će postati najveće ime hrvatske književnosti u prvoj polovici 19. stoljeća, klasičan ep *Smrt Smail-age Čengića*, napisao je Mažuranić u Karlovcu 1845. godine. U njemu je opjevao borbu Crnogoraca za slobodu, ovjekovječivši rodoljubni ideal slobodarstva. Međutim, iako se tu radi o jednom stvarnom povijesnom događaju, *njemu nije bilo toliko do toga* – kako kaže Antu Barac – *da opjeva sam historijski čin u njegovim pojedinostima, nego mu je slučaj sa Smail-agom pružio priliku, da opiše stradanja vlastitog naroda pod tuđinskom vlašću, njegovo herojsko držanje u patnjama i njegovu nepokolebljivu vjeru u pobjedu nad silnikom*.²⁹

Upravo će takvo Mažuranićevo stajalište odrediti njegovo kasnije opredjeljenje i angažiranje u tadašnjem političkom životu. Okružen mladim ilircima ubrzo postaje gorljivi zagovornik i pristaša Ilirskog preporodnog pokreta, no još tada nije dublje ušao u političku aktivnost. U 32. godini života, u naponu životne i književne snage, Mažuranić će bavljeno književnim radom

²⁹ A. Barac, Književnost Istre i Hrvatskog primorja, 1968., str. 165.

zamijeniti politikom, posvetivši joj veliki dio svog života i svoje stvaralačke energije. Kao i mnogi veliki ljudi i Mažuranić je u svom životu i političkom djelovanju imao puno uspona i padova, što je stoički podnosio, u čemu se upravo očitovala ona skromnost i čvrstoća toliko prisutna kod ljudi Hrvatskog primorja i njegovog rodnog Novog Vinodolskog.

Mažuranić se nakon završetka studija filozofije i prava zaposlio u zagrebačkoj gimnaziji, ali nakon položenog odvjetničkog ispita 1840. otvara u Karlovcu odvjetničku kancelariju, gdje je nakon napuštanja privatne advokature prešao u službu Karlovačkog gradskog magistrata, vršeći dužnost sirotinjskog kuratora. Upravo to karlovačko razdoblje do 1848. godine bit će razdoblje njegovog najplodnijeg književnog stvaralaštva. Prijateljstvo Mažuranića s Dragutinom Kušlanom utjecat će na odlučnije uključivanje u politički život i stranačku borbu kroz politički razvoj Narodne stranke, kojoj je kao ilirac pripadao. Tako već 25. ožujka 1848. godine sudjeluje u radu Skupštine Narodne stranke u Zagrebu, na kojoj su donijeta poznata *Narodna zahtijevanja*, koja su zapravo bila program ilirskog pokreta.

Uskoro nakon ovog događaja Mažuranić je napisao svoj prvo izrazito politički spis, pod nazivom *Hervati Magjarom* pa ova brošura označava zapravo početak njegove političke karijere. To je dao odlučan odgovor na mađarsku hegemonističku politiku prema Hrvatskoj, nakon čega mu je ugled kao političkog programatskog pisca snažno porastao. Za vrijeme banovanja Josipa Jelačića (1848.-1859.), perovođa je banskog povjerenstva, generalni prokurator za Hrvatsku i Slavoniju, državni nadodvjetnik do pada Bachovog apsolutizma. Krajem 1860. godine, nakon vraćanja ustava, imenovan je za predsjednika dvorskog dikasterija za Hrvatsku i Slavoniju, sudjeluje u radu poznatog Sabora iz 1861. i postaje hrvatski kancelar u Beču. Na toj dužnosi ostao je gotovo četiri godine, nastojeći provesti političku koncepciju koja je išla za tim da Hrvatska ugovori nagodbu s Austrijom prije nego što to učine Mađari. Mažuranić je autor najvećeg dijela saborskih dokumenata, među kojima i značajnog dokumenta poznatog kao *Adresa sabora trojedne kraljevine* od 24. rujna 1861. godine, u koju je unio sve najvažnije misli iz dotadašnjih predstavlki Hrvatskog sabora vladaru.

Nakon kraćeg povlačenja iz javnog života, nedugo iza revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe, Mažuranić je kao kandidat Narodne stranke imenovan 20. rujna 1873. godine hrvatskim banom, na kojoj će dužnosti ostati do 1880. godine, poznat u povijesti kao prvi *ban pučanin*. U vezi s tim nazivom Antun Barac kaže: *Ako bi 'ban pučanin' imao označiti samo činjenicu da Mažuranić po svom rodu nije bio ni aristokrat ni plemić, onda to ne bi u stvari značilo ništa. Ili, bolje reći, značilo bi manje nego ništa, jer bi se iz toga dalo zaključiti da je on, za volju položaja i časti, pustio s vida sredinu iz koje je niknuo (...). Mažuranić je bio svjestan bio svjestan da je nikao iz puka (...) Upravo činjenica, što*

je osjećao, da unutrašnjom svojom vrijednošću nadvisuje one koji su po svom podrijetlu imali pred njim velike povlastice, napunjavala ga je ponosom i jačala u njemu borbenost i upornost.³⁰

Ivan Mažuranić izuzetna je ličnost javnog života Hrvatske devetnaestog stoljeća, u kojoj je izražen široki dijapazon društvenog djelovanja pojedinca kroz domoljublje, pjesništvo, reformatorske ideje u zakonodavstvu, prosvjetti, kulturi i znanosti te političku i državničku mudrost. Uz zakonodavnu djelatnost, u vrijeme njegovog banovanja osnovane su mnoge važne javne ustanove: Statistički zavod, Zavod za umobolne u Stenjevcu, Zemakjsko kulturno i zdravstveno vijeće, kaznionica u Lepoglavi i Zagrebu, unapređuje se arhivska i muzejska služba i dr. Za njegovog banovanja otvoreno je 19. listopada 1874. i Sveučilište u Zagrebu s tri fakulteta: filozofskim, teološkim i pravnim, s prvim rektorom povjesničarom Matijom Mesićem, koji je tom prilikom, između ostaloga, rekao: *Veliki je dan, što ga danas slavi vaskoliki hrvatski narod.*³¹

Unatoč uspjesima koje je Mažuranić postigao kao književnik i političar, bio je od samog početka banovanja toliko napadan od svojih suvremenika, kao ni jedan ban. Međutim, za razliku od onih koji su ga napadali, sasvim drugačije mišljenje o njemu imao je August Šenoa, koji za Mažuranića kaže: *O tom čovjeku se koješta piše i govori, ali izim prekomjerne hvale njegovih pristaša i najpodlijih psovaka njegovih protivnika nećeš ništa naći; najmanje se pak kušalo njegovo banovanje protumačiti po njegovoj čudi, a samo se može tim putem istini ući u trag (...) Mažuranić je rodom iz Novog u Hrvatskom primorju, a već po tom se može tumačiti njegov karakter. (...) Poštenje mu je neokaljano, a one kreature koje su se na njega nabacivale blatom, svi ti nijesu bili vrijedni da ljube prah njegove stope, jer mu je srce skroz i skroz patriotično bilo.*³²

Recimo na kraju da s Mažuranićem kao hrvatskim banom, započinje razdoblje nove, modernije Hrvatske, temeljene na reformama prema zapadnoeuropskim uzorima, u duhu građanskog liberalizma.

Osim Ivana Mažuranića istaknuti Novljani bila su i njegova braća Antun i Matija te Matijin sin Fran Vladimir Mažuranić. Ivanov stariji brat Antun (1805.-1888.), filolog, suradnik Ljudevita Gaja i urednik *Danice*, prvi je objavio tekst Vinodolskog zakona u časopisu *Kolo* 1843. godine, uz komentar i rječnik, što je pobudilo veliki interes u svjetskim znanstvenim krugovima, posebno kod slavenskih naroda.

Matija Mažuranić (1817.-1881.), najmlađi Ivanov brat, nošen urođenom sklonošću Primorca za traženjem nečeg nepoznatog i uz to osobitošću nje-

³⁰ A. Barac, nav. dj. str. 141.

³¹ Narodne novine XL, 1874, br. 240, Govor M. Mesića.

³² J. Horvat, Politička povijest Hrvatske, Zagreb, 1936, str. 282.

gove ličnosti koja u sebi nosi avanturističke sklonosti, dospio je i u Bosnu pod turskom vladavinom. Izbliža upoznaje atmosferu te nesigurne Bosne, stradanja i patnje naroda i sve to plastično prikazuje u putopisu *Pogled u Bosnu* (1842.), što se smatra jednim od najboljih proznih tekstova iz vremena ilirizma. *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajinu učinjen 1839.-40.*, kako glasi puni naziv putopisa, preveden je 1845. na češki jezik, a pjesnik Mažuranić iskoristio ga je za svoj klasični ep *Smrt Smail-age Čengića*, jer sâm osobno nikad nije bio u Bosni.

Novljanin je bio i najlegendarniji hrvatski pisac Vladimir Fran Mažuranić (1858.-1928.), tragičan lik *...koji je baštinio od svojih pređa onu nemirnu lutalačku krv uskoka i Primorca, koje siromaštvo rodnog kraja i želja za novim vidicima tjera po svim stranama svijeta*.³³ Ali uza sva ta lutanja i traženja samoga sebe po gotovo svim dijelovima svijeta, nošen nemirnim duhom svoga bića, željan pustolovina, što je naslijedio i od oca Matije, Fran Mažuranić nosio je u sebi sliku svoga zavičaja, svoga Vinodola i svoga Novog, ali je *...jedva savladavajući bol za njim, umro upravo pred svoj povratak u domovinu*.³⁴

U vrijeme mađaranskog bana u Hrvatskoj Levina Raucha 1867.-1871.), zapazena je bila borba političara i publicista Ivana Vončina (1825.-1885.) iz Novog Vinodolskog, koji je s narodnjacima vodio oštru borbu protiv mađarizacije i politike mađarona. Vončina je, uz ostalo, zaslužan za osnivanje kemijskog laboratorija, botaničkog vrta te obrtne škole u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća. Njegovom zaslugom podignuta je i zgrada nautičke škole u Bakru, a sama nastava modernizirana.

U borbi protiv mađarizacije Hrvatske angažirat će se još jedan Vončinin sugrađanin i zemljak. Bio je to Franko Potočnjak (1862.-1932.), političar i publicist, koji se ističe u borbi protiv terora kojeg je u Hrvatskoj provodio jedan od najzloglasnijih hrvatskih banova Khuen Hedervary punih dvadeset godina (1883.-1903.). Premda je u određenom času došlo do raskida Potočnjaka s hrvatsko-srpskom koalicijom, u čijem je stvaranju sudjelovao, nije prekinuo s progresivnim idejama za koje se borio, već je i dalje radio za dobrobit svog naroda u Jugoslavenskom odboru.

Ledenice na braniku Vinodola

Na cesti Novi-Ogulin, oko osam kilometara udaljene od Novog Vinodolskog nalaze se Ledence, mjesto naseljeno uglavnom u 19. stoljeću krajiškim stanovništvom. One su svakako staro mjesto, vjerojatno još iz rimskog doba

³³ A. Barac

³⁴ A. Barac

jer je tuda prolazila nekada rimska cesta iz Tarsatice (Trsata) prema Senii (Senju) i dalje prema Dalmaciji. Bio je taj kraj dio rimske Liburnije, dok je kasnije pripadao vinodolskoj knežiji (comitatus). S Vinodolom došle su i Ledenice 1225. godine pod vlast knezova krčkih, kasnijih Frankopana. Već krajem 13. stoljeća imaju dva svećenika i satnika – prvada Ratka, popa Radoslava i satnika Dobrošu, koji su zastupali Ledenice kod stvaranja Vinodolskog zakona 1288. godine na zboru Vinodolaca u Novom.

Ledenice prelaze, kao i ostala vinodolska imanja, od jednog na drugog nasljednika knezova Frankopana sve do kraja 16. stoljeća kada prelaze u vlast knezova Zrinskih. Knez Nikola Frankopan bio je u posjedu Ledenica sve do svoje smrti 1432., nakon čega njegovi su sinovi vladali vinodolskim posjedima sve do 1449., kada su u gradu Modrušu podijelili imanja. Tada su Ledenice zapale kneza Dujma V., osnivača slunjske loze Frankopana, koji je često boravio u Ledenicama. Poslije smrti kneza Dujma gospodari Ledenica bili su njegovi sinovi, najprije Mihajlo, a zatim brat mu Đuro, za čije je vladavine zaprijetila Ledenicama opasnost od Turaka, koji su u travnju 1522. četovali po Primorju sve do Grobničkog polja i oko Brinja. Bilo je tih turskih provala i kasnije, no najveća nesreća zadesila je Ledenice za turskih provala u Hrvatsku 1575.-1582., kada su Turci provalili s jakim odredima u Primorje i pojavili se 8. prosinca pred Ledenicama njih oko pet stotina. Tom su prilikom spalili



Ledenice, crkva sv. Stjepana

mjesto i odveli dvadeset žena i djece u ropstvo. No narod se ohrabri, sakupi se i otjera Turke kamenjem, čime je spriječena još veća nesreća. Od tada će u Ledenicama biti stalna posada u obrani Krajine, opskrbljivana iz Senja, kamo su kao kapetaniji pripadale Ledenice. One su kao krajiška utvrda imale veliki značaj za obranu ne samo Vinodola već čitavog Primorja, Istre i Furlanije (sjeveroistočne Italije).

Senjske uskoke ne samo da su progonili Turci i Mlečani već su protiv njih radili i carski komesari u Senju, što je kod njih izazvalo opravdani gnjev. Poznat je slučaj carskog komesara, generala Rabate koji je u veljači 1601. dao na gradski zid u Senju objesiti branitelja Ledenica Posedarskog i druga mu Margitića, kojeg su zbog toga i drugih nedjela u Senju uskoci 1602. ubili. Od Turaka, Mlečana i cara progonjeni i tlačeni uskoci pretrpjeli su mnogo nevolja, ali su se i za nanesene nepravda i osvećivali. Oko 1612. godine sklopili su čak i savez s Ledeničanima, Novljanima i Brinjanima, da bi mogli što bolje voditi borbe s Mlečanima i Turcima. Mlečani su nastavili progone uskoka te udariše i na Ledenice, popalivši mjesto i zarobivši mnogo uskoka. Iz toga nastat će rat, poznat pod nazivom *Uskočki rat*, koji je završio mirom u Madridu 1617., gdje je odlučeno da se uskoci rasele. Uskoci su istjerani iz primorskih luka i utvrda, pa i iz Ledenica, koje postaju krajiška utvrda s krajiškom vojnom posadom. Sva nastojanja kneza Nikole Frankopana da Ledenice vrati u posjed Frankopana bila su uzaludna.

U središtu Ledenica župna je crkva BD Marije od Karmela, sagrađena 1827., u kojoj je pohranjen misni pribor, relikvijar i pokaznica nekadašnje crkve sv. Stjepana na obližnjoj gradini. Iznad mjesta stoji razvalina starog grada Ledenice s ruševinama kuća stare ledeničke varoši i ostaci gradske crkve sv. Stjepana Protomartira, za koju se pretpostavlja da je građena u vrijeme kneza Dujma Frankopana u 15. st. Bila je jedan od najljepših primjera frankopanske arhitekture u Vinodolu. Kaštel i naselje (varoš) Ledenice opasani zidom, kulama i obrambenim trijemovima bili su dobro utvrđeni, pa su u doba turske opasnosti od 1530. godine do početka 18. stoljeća, uključivanjem u Senjsku kapetaniju, zajedno s Otočcem i Brinjem činile *Primorsku krajinu*, u kojoj su Ledenice nazivane i *ključ Vinodola*. One su kao ključna obrambena točka stajale na braniku Vinodola.

Kao najranija luka u Vinodolu javljaju se 1309. godine Povile, koje će biti luka Ledenica od 15. stoljeća do ukinuća Vojne krajine u 19. stoljeću. Bogati nalaz amfora nađenih u moru svjedoči da su Povile služile kao luka već u rimsko doba. Godine 1445. Žrnovnica je već sidrište Ledenica, a tu je i veliki mlin. Veliko *vrilo* vode kaptirano je tu 1932. godine.

Skupina krajiških zaselaka između Senja i Ledenica dobila je naziv Krm-pote, po doseljeničkom rodu Krmpotića u 17. stoljeću. Da je područje bilo naseljeno još u predrimsko doba govore nam arheološki nalazi, kao što je sje-

kira iz bakrenog doba. Nedaleko Krmpotske Luke nalazi se pećina *Vlaška peć*, gdje je nađena keramika od neolita do halštata, a iznad pećine liburnijska je gradina s natpisima pisanim bosančicom. U Sv. Jakobu – Krmpotama bila je rimokatolička župa, odakle su također otišli i posljednji uskoci, pa je tamo potkraj 17. stoljeća ostalo četrdesetak bunjevačkih kuća. Kao naselje Krmpočana u 17. stoljeću javlja se na morskoj obali Klenovica.

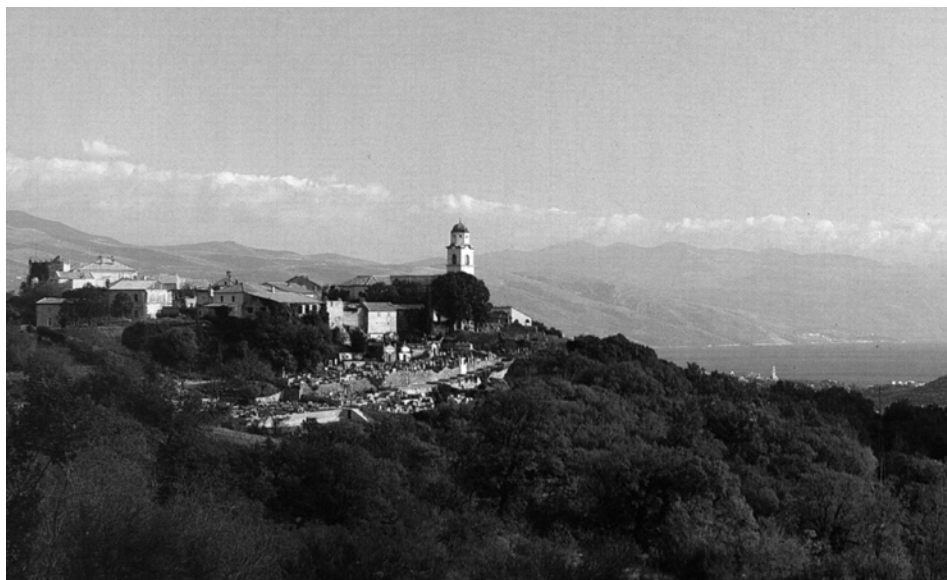
Oslobođenjem Like i Krbave od Turaka prestala je važnost Ledenica kao krajiške utvrde, pa će tamo biti uskoro ukinuta i posada. Grad i mjesto Ledenice od toga vremena počinju propadati, pa se sama utvrda pretvorila u pustu razvalinu. Međutim, Ledenice kao krajiško mjesto koje se podiglo ispod starih Ledenica, pripadale su krmpotskoj kumpaniji (od 1746.), premještenoj kasnije u Krivi Put te pripadala ogulinskoj pukovniji sve do razvojačenja Krajine.

Posljedice turskih ratova osjetile su se u Vinodolu i u migracijskom kretanju stanovništva. Postepeno ovamo se doseljavaju manje grupe Vlaha, koje ulaze u sastav vinodolskih općina, ili stvaraju svoje vlastite općinske organizacije, kao na primjer Vlasi u Zagonu. To naseljavanje i ovdje je bilo povezano sa širenjem krajiške vlasti. Senjski su kapetani nastojali steći Ledenice već od sredine 16. stoljeća, kako zbog ledeničke utvrde tako i posjeda, što žele postići i naseljavanjem Vlaha, koje će držati u vojnoj krajiškoj službi. Jedna od vlaških skupina su i Krmpočani, prebjezi koji su pozivani uglavnom od krajiških zapovjednika bježali potkraj 16. i početkom 17. stoljeća u Hrvatsku i Slavoniju. Ti zapovjednici davali su im posjede, koji su ponajviše bili u vlasništvu Frankopana i Zrinskih. Iako su ta zemljišta bila uglavnom pusta i neobrađena, hrvatski feudalci nisu se odricali svojih prava vlasništva nad njima.

Bribir – jedno od najstarijih hrvatskih mjesta

Jedan od tri Bribira, koliko ih ima, nalazi se u Vinodolu udaljen oko pet kilometara od Novoga Vinodolskog i nešto više od Crikvenice. Jedan je Bribir u Bosni, drugi u Dalmaciji i ovaj treći vinodolski Bribir, koji često neki neupućeni poistovjećuju s onim u Dalmaciji, iz kojega potječe slavna obitelj Šubića, kasnijih knezova Zrinskih.

Vinodolski Bribir ide u red najstarijih hrvatskih mjesta, čiji postanak seže daleko u doba prije dolaska Hrvata na ove prostore. Po nekima Bribir je stari rimski grad *Assessia* u Japodiji, gdje je stolovao rimski prokonzul. Spominju ga već Ptolomej i Plinije, dok geograf iz Ravene uz *Ad turre*s poznaje i *Rappariu*, koju spominje i kasnorimski zemljovid *Tabula Peutingeriana* iz čega se može zaključiti da *Rapparia* nije ništa drugo nego iskrivljena latinska riječ *Barbaria*, koja slavenizirana znači Bribir. Nekoliko stoljeća kasnije isti naziv



Bribir

spominje i bizantski car Konstantin Porfirogenet (912.-959.) u svom djelu *De administrando imperio* (O upravljanju državom). Iz ovoga slijedi logičan zaključak da Bribir ima kontinuitet u nazivu i postojanju iz rimskoga doba.

Sam *grad*, kako još i danas Bribirci nazivaju svoje mjesto, leži na uzvisini koja je nekada bila opasana zidom i kulama, čiji se ostaci još i danas vide. Bribirci su živjeli unutar zidina, a svoje blago čuvali su izvan zidina, koje bi za vrijeme opasnosti od kakva neprijatelja sklanjali u grad. Kasnije, kad su nastala mirnija vremena, mnogi su počeli graditi kuće u okolici grada, pa će se iz gradske jezgre tijekom vremena razviti okolna sela Ugrini, Dragaljin, Kosavin, Jargovo, Podskoči, Štale, Kičeri i druga, podno i iznad uzvisine na kojoj je sam Bribir, prema sjevernom i južnom planinskom lancu koji zatvara Vinodol. Tlo je ovdje dosta kamenito, ali marljive ruke Bribiraca pretvorile su ga u plodne njive i vinograde. Bribirci nisu obrađivali zemlju samo u Vinodolu već su među prvima došli u posjed livada i šuma u današnjoj bribirskoj šumi, na Lukovu, Ravnom, Maševu i drugdje, gdje su od davnine obrađivali zemlju, kosili livade i bavili se stočarstvom, proizvodeći uz ostalo i poznati sir *škripavac*. Kažu da je na brijegu kod Lukova nekada bio grad, ali se nezna kakav i koji, a pod njim crkvice sv. Luke, pa otud ime Lukovo. Maševo je dobilo ime od maše (mise) jer je i tu bila nekada kapelica. Pored zemljoradnje, stočarstva i vinogradarstva stanovnici Bribira bavili su se i nekim zanatima, osobito zidarstvom, a bilo je tu već u 17. stoljeću i kovača i krojača.

Bribir je značajan i u kulturnoj i crkvenoj povijesti ovoga kraja. Tu se nalazi škola, općina i lijepa bazilika sv. Petra i Pavla, barokna crkva koju je

1524. podigao knez Bernardin Frankopan, o čemu je svjedoči glagoljski natpis na pročelju crkve, kojeg više nema, a na njemu je pisalo: *1524: Va vreme zmožnog Gospodina Kneza Bana Ivana bi to učinjeno a to za vas puk bribirski*. Crkva ima više oltara, a na glavnom je slika sv. Petra od M. Brodnika (1842). Tu su još slike: sv. Antuna od Renisa (1793.), *Isus pere noge apostolima* (Pranje nogu) P. Tysa, nastalu početkom 17. stoljeća, koju neki povjesničari umjetnosti, među kojima je i Radmila Matejčić, pripisuju mletačkom slikaru Jacopu Palmi Mlađem (1544.-1628.). Radmila Matejčić smatra to djelom visoke umjetničke vrijednosti, koje je Bribiru vjerojatno darovao njegov zakupnik Venecijanac Daniele Antonio Bertoli, inspektor carske galerije oko 1740. godine. On je u gradu učinio znatne popravke na tvrđavi, sagradio pred gradskim vratima utvrde, a crkvi darovao vrijednu pokaznicu.

Crkva sv. Petra i Pavla bogata je crkvenim starinama kao što su ciboriji, kaleži, procesionalni križ, relikvijarij s moćima sv. Petra i Pavla, kadionica, kandila i drugo. Posebno mjesto među crkvenim starinama ima tzv. Milonjin zlatni križ iz 13. stoljeća, postavljen na postolje na kojem je glagoljicom napisana godina 1491. Drži se da ga je izradio majstor Milonja, a pripadao je prvom krbavskom biskupu Mateju. U Bribir je najvjerojatnije došao nakon Krbavske bitke 1493. godine, kada je pred Turcima zajedno sa svojim klerom i crkvenim dragocjenostima modruški biskup Krištofor pobjegao u Vinodol. Ovaj križ predstavlja značajno djelo primijenjene umjetnosti i veliku kulturnoumjetničku dragocjenost Vinodola i šire. Priča se da je križ jednom netko ukrao. Kradljivac je htio pobjeći morem, ali kad je došao u Crikvenicu nije se mogao s mjesta maknuti. Iz straha bacio je križ u more koje ga je kasnije izbacilo. Ljudi su ga prepoznali i vratili Bribir. U zvoniku crkve bilo je zvono od 1411. godine, usko a visoko. Kažu da je ova crkva po dragocjenostima nekada bila najbogatija u cijelom Primorju. Ima od starine svoj zborni kaptol bivše modruške biskupije, te je sve do vremena cara Josipa II. bilo tu sedam kanonika modruškog kaptola sa župnikom. Tu je još na istočnoj strani grada stara crkvice sv. Antona, a nekad je bila jedna i pred zgradom današnje Knjižnice Bribir. U okolnim su bribirskim zaseocima kapele, građene uglavnom u 15. i 16. stoljeću, od kojih nam je zanimljiva ona u zaseoku Podskoči, posvećena sv. Martinu. Tu su sačuvana dva glagoljska natpisa. Na jednome od njih stoji da je crkvu 1526. godine gradio meštar Tomaš z Bribira, koji je kao vrsni i poznati graditelj toga doba gradio i zvonik crkve u Vrbniku na otoku Krku. Nije isključeno da je zidao 1524. godine zvonik i dijelove crkve sv. Petra i Pavla u Bribiru.

Na sjevernoj strani grada bio je kaštel od kojega stoji samo još četverouglasta kula na dva kata. Sa strane prema općini ima obla zazidana vrata kroz koja se ulazilo u kulu. Na gornjoj je kamenoj nadvratnici i na kamenom luku iznad nje natpis: ANO DNI MCCCII (Godine Gospodnje 1302.), a na nadvratnici:

E. D. G. P., pisano sve gotskim slovima. Mada je natpis nejasan, pretpostavlja se da se odnosi na kneza Dujma Frankopana, starješinu obitelji, za vrijeme kojeg je, čini se, Bribir držao njegov rođak, knez Anž Frankopan.

Iako je zemljište oko Bribira dosta kamenito, ipak je plodno zbog toga što ima dosta vode. Najbolji je izvor Orih ispod kaštela. Da tu ima dosta vode, govori i poznata pjesma o Bribiru u kojoj se, uz ostalo, pjeva: *Bribir grade, Bribir grade, oko tebe voda*. Iznad sela Dragaljin zanimljiva je špilja koju zovu *Bribirska peć*, u kojoj je prema starim pričama bilo zakopano veliko hajdučko blago.

Bribir je staro hrvatsko mjesto, koje vrlo rano spominju sačuvani pisмени spomenici. Kao dio stare hrvatske župe vinodolske, koja je kao knežija došla 1225. godine pod vlast knezova Krčkih, kasnijih Frankopana, Bribir je također ušao u sastav posjeda te velikaške obitelji, dijeleći stoljećima sudbinu ostalih frankopanskih posjeda i gradova. Prilikom sasatavljanja poznatog *Vinodolskog zakona* 1288. godine Bribirce zastupaju arhipravad Dragoslav, pop Bogdan, satnik Zlonomer i Jurislav Gradenić.

Udajom Elizabete, kćeri Stjepana I. Frankopana 1405. godine za kneza Fridrika Celjskog, dolazi Bribir u ruke knezova Celjskih, zajedno s još nekim posjedima koji su kao miraz došli u ruke Celjskih knezova. Kada je Fridrik Celjski 1422. umorio svoju ženu Elizabetu, knez Nikola Frankopan oteo mu je 1424. godine sav njezin miraz, a s njim i grad Bribir. Godine 1435. povratit će Frankopani Ulriku Celjskom, sinu nesretne Elizabete, svu njegovu baštinu, među kojom i Bribir. Međutim, kako do izručenja po kraljevoj presudi nije nikada došlo, Bribir je opet u vlasti Frankopana. Gradom Bribirom vladali su Frankopani u zajednici sve do 1449. godine kada diobom u Modrušu pripadne Bribir knezu Martinu Frankopan. Knez Martin dobio je uz Bribir još i gradove Okić, Starigrad, Novi, Kotor, Bakar i Trsat te dio Senja i Krka. Knez Martin bio je veoma pobožan, što se vidi i iz toga da je 1468. godine dao trsatskim franjevcima mnoge posjede i dohotke, među kojima od dohodaka grada Bribira godišnjih 60 libara solida i 10 spudova vina.

Martin Frankopan nije imao djece, pa je još za života doveo u Bribir svog nećaka Ivana (Anža) Brinjskog da tu živi i upravlja gradom, proglasivši ga svojim nasljednikom nakon smrti. Međutim, kada je 1479. godine, videći da je Martin na umoru, zauzeo najmlađi Martinov brat Ivan Frankopan skupljenom vojskom s Krka grad Bribir i Novi, ogorčeni knez Martin proglasio je jedinim svojim nasljednikom kralja Matiju Korvina. Nakon smrti kneza Martina, pozivajući se na pravo nasljeđa, kralj Matija zahtijeva od kneza Ivana da odustane od Vinodola i Bribira te da se vrati na Krk, što ovaj odbije učiniti. Stoga kralj angažira u borbi protiv neposlušnog Ivana Frankopana svog senjskog kapetana Blaža Podmanickog, zvanog Mađar, koji prisili ovoga da se vrati na otok Krk. Nakon Blaža Mađara za senjskog kapetana postavljen je Maroje Žunjević Dubrovčanin. Njemu kralj Matija predaje grad Bribir krajem

1480. godine, a čini se da su Maroje i njegova braća Nikola i Jeronim Žunjević dobili neku darovnicu za Bribir jer se Bribir ne spominje u novoj darovnici iz 1481., koju je kralj Matija Korvin knezu Stjepanu i sinu mu Bernardinu Frankopanu dao za neke vinodolske gradove.

Kao gospodar Bribira spominje se 1490. godine Mikula Žunjević, koji je ispunio obećanje svog pokojnog brata Maroja crikveničkim Pavlinima i darovao im neki vinograd. Izgleda da ovaj nije dugo bio gospodar Bribira jer se grad doskora nalazi u vlasti kneza Bernardina Frankopana, koji je kao što smo već spomenuli zaslužan za izgradnju župne crkve u Bribiru 1524. godine te dozidao 1527. jedan dio grada. Poslije njegove smrti, 1529., sva njegova imanja naslijediše njegovi unuci, djeca pokojnog mu sina Fernanda, Stjepan i Katarina, koja se kasnije (1538.) udala za kneza Nikolu Zrinskog, poznatog kasnije kao Sigetski. To je onaj sigetski junak koji je hrabro u borbi protiv Turaka poginuo sa svojim vojnicima u poznatom boju kod Sigeta 1566., zadržavši turskog sultana Sulejmana II. Veličanstvenog u njegovu posljednjem pohodu na Beč. Kako su Stjepan i Katarina još bili malodobni, njihov tutor bio je kralj Ferdinand, koji je preko svojih ljudi upravljao njihovim posjedima.

Kada je knez Stjepan Frankopan postao punoljetan i preuzeo sam upravu svoje djedovine, došao je u blisku vezu sa svojim šurjakom, knezom Nikolom Zrinskim što će rezultirati time da će Bribir doći pod vlast knezova Zrinskih, sinova Nikole Jurja, Krste i Nikole knezova Zrinskih. Knez Juraj Zrinski postavio je 1599. godine za upravitelja svojih vinodolskih imanja Ludovika Čikulina, kojeg uskoro naslijedi u toj službi brat mu Julije. U to vrijeme sastavljan je urbar gospoštije bribirske iz kojeg se vide tadašnje prilike u gospodarstvu Bribira. Tu su bile naznačene obaveze bribirskih podložnika prema njihovim gospodarima kroz novčanu i naturalnu rentu. Kmetovi su plaćali *bir*, uobičajeni godišnji dohodak koji su ubirali upravitelji gradova, a davali su i razna podavanja u naravi od stoke: *žulj* i *nališak*, zatim pšenicu i daću u naravi od vinograda *podtoku*, koju je uveo knez Bernardin Frankopan. Ipak izgleda da nisu svi bili obvezni davati dio svog prihoda sa zemlje i od stoke. Neki su bili oslobođeni tih obveza. *Slobodnjaci plemeniti ljudi, koji su oduvijek bili slobodni i sada u toj i takovoj slobostini živu u milosti premilostive gospode*, stoji u urbaru iz 16. stoljeća, što upućuje na izvjesnu klasnu diferencijaciju vinodolskog stanovništva toga vremena. Takva razlika u strukturi vinodolskog stanovništva vidi se i u Vinodolskom zakonu. Osim kmetova, slobodnjaka i plemenitih bilo je u Bribiru još i *knapa*, koji su davali daću u novcu i služili kao teklići za Mletke. Morali su pomagati uzdržavanje 10 konja, koji su služili za nošenje tovara iz Trsata u Grobnik i u grad Ozalj. Osim toga obrađivali su kneževe vinograde i imali obvezu održavanja u redu krovišta *turna* i grada.

Kada se početkom 17. stoljeća počela osjećati potreba za izdavanjem glagoljskih crkvenih knjiga, jer su stare knjige bile gotovo iščezle i kada se u tom

smislu javlja preporod, sazove senjsko-modruški biskup Ivan Alagić 1624. crkveni sinod u Bribiru, na koji je bio pozvan među mnogim svećenicima i trsatski franjevac Franjo Glavinić, da dade savjet i uredi crkvene knjige pisane glagoljicom. Za ovaj preporod zainteresirani su bili papa Urban VIII. i kralj Ferdinand II. O ovom crkvenom zboru povjesničar Smičiklas u svojoj *Povijesti Hrvatske* kaže: *Osjeća se u ovo doba povijesti hrvatske neki blaži i bistriji znak prosvjetni, koji je stao zanositi sve plemenitije slojeve društva narodnoga. Narod odmarajući se od ratova svakdanjih krvožednim nevjernici stao se brinut za školu i crkvu, za napredak i blagobit života svog. Hrvatske crkvene knjige pisane nekada posvećenom kod Hrvata glagoljicom, već su skoro iščezle bile. U rukopisno doba književnosti cvale su, a u doba knjigotiskarstva već su skoro zaboravljene bil. Cijelo primorje hrvatsko uzzujilo je od žubora za novim svetim knjigama. Sbor se je sastao u Bribiru i pozva u svoju sredinu vrijednog Franju Glavinića, da ih svjetuje i da on knjige uredi.*³⁵

Nakon smrti knezova Nikole i Đure Zrinskog njihova imanja naslijediše braća Petar i Nikola. Kad je Petar Zrinski postao ban upravom imanja bavila se njegova žena Katarina Zrinski, koja je 1667. uzela u zaštitu Bribirce zbog uživanja sjenokoša u Maševu. Zrinsko-frankopanska urota 1670. godine protiv centralističkih težnji habsburškog dvora dovela je do znatnog preokreta u Hrvatskoj, a naročito na imanjima Zrinskih i Frankopana. Nakon urote i pogubljenja Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana 30. travnja 1671. u Bečkom Novom Mjestu, dolazi do zapljene njihovih imanja. Tako je već 27. lipnja 1670. pljenidbeno povjerenstvo u Bribiru zaplijenilo varoš i kaštel. Kako su se mnogi stranci otimali da dobiju koji dio imanja Zrinskih i Frankopana, tako je u posjed Bribira 1732. došao Venecijanac Danijel Antun Bertoli, inspektor carske galerije i zbirke umjetnina u Beču, kojem je dvor dugovao svotu od oko 10.000 forinta, uz uvjet da plaća daće Kraljevini Hrvatskoj. Nakon njegove smrti 1744. sva prava na Bribir prešla su na njegovog nećaka Ludovika Bertolija. Bertoli je mnogo toga učinio za grad Bribir sagrađivši neke utvrde i pred gradskim vratima. Učinio je mnogo i za sigurnost protiv razbojnika nabavivši 14 pušaka i 9 puščanih cijevi, a za crkvu nabavio je jednu monstrancu za 20 dukata.

Bribir je 1768. godine otkupljen od Bertolija te tako ostao komorsko imanje, pod jurisdikcijom bakarskog kastelanata. Nakon što su se Bribirci oslobodili otkupom od rabote i podavanja u naravi, urediše općinu i svoj magistrat, zadržavši i staru službu satnika sve do 1848. godine. Prije osnivanja pučkih svjetovnih škola u Vinodolu kao i ostalim dijelovima Hrvatske, postojale su samo crkvene škole. Tako je u Bribiru 1671. godine otvorena i jedna od naj-

³⁵ T. Smičiklas, *Povijest Hrvatska*, str. 146.

starijih škola u kojoj se odgajao svećenički naraštaj i manji broj ostale djece. U 18. stoljeću za vladanja Marije Terezije i njenog sina cara Josipa II. pokrenuto je utemeljenje prvih pučkih škola. Godine 1787. car Josip II. (1780.-1790.) utremeljio je školske patronate s posebnim pozivom da u svojim općinama osnivaju pučke škole. Taj carski ukaz rezultira utemeljenjem pučke škole u Bribiru 1787. godine, što se vidi iz jednog ugovora, pisanog na latinskom jeziku. Ugovor je sklopljen između podnadzornika kr. pučkih učionica po primorskom kotaru Antuna Rossi-Sabbatinia i bribirskih općinskih starješina te kr. komorskog kastelana Ivana Leopolda Grgatića u vezi osnivanja pučke škole i učiteljskih plaća.

Ukidanjem bribirskog vlastelinstva 1848. godine grad je prešao u općinsko vlasništvo i općina 1861. ruši Vela gradska vrata, dok su Mala vrata srušena 1872. Na mjestu srušenoga kaštela sagrađit će se 1878. godine zgrada pučke škole, koja će se kasnije preseliti u današnju zgradu, smještenu izvan gradske jezgre. Škola nosi naziv zaslužnoga bribirskog sina Josipa Pančića. Od utvrda ostala je dobro očuvana kula iz 1302. godine, kada je sagrađena. Godine 1883. osnovana je Narodna knjižnica i čitaonica *Bribir*, koja i danas uspješno djeluje kao značajan čimbenik kulturnoga života kroz razvijanje interesa za knjigu od najmlađih do najstarijih čitatelja.

U središtu Bribira, na mjestu koje narod zove *Vrba* nalazi se grlo zdenca (šterne ili štirnje) s likom sv. Mihovila koji ubija zmaja. Cisterna, koja je nekada bila u gradu, isklesana je od ogromnog kamena, vjerojatno u doba vinskog gubernatora Mihovila Desića oko 1570. godine. Grb koji se nalazi na prednjoj strani razdijeljen je na dva polja. Neki drže da je to stari grb Krčkih knezova, međutim, to ne stoji jer je taj grb bio razdijeljen na dva polja sa zviždrom u gornjem polju. Početkom 20. stoljeća na cisterni Bribirci su uklesali natpis: *GOD...? Frankopani učiniše u kaštelu, Bribirci prenesoše k ovom vrelu g. 1901.*³⁶

Prirodoslovac Pančić i književnik Kombol

Bribir je dao dva velikana znanosti, Josipa Pančića i Mihovila Kombola. U bribirskom zaseoku Ugrini rodio se 1814. godine poznati znanstvenik, liječnik i prirodoslovac Josip Pančić (1814.-1888.), iste godine kada i *ban pučanin* Ivan Mažuranić u susjednom Novom. I dok je Pančić svoju veličinu znanstvenika stekao kao prirodoslovac, Mažuranić se istakao kao pjesnik i političar. Kao dijete iz siromašne obitelji školovao se uz mnoge teškoće i odricanja, najprije kao pučkoškolac u rodnom Bribiru, nastavivši daljnje školovanje u

³⁶ M. Magdić, Grad Bribir u Vinodolu, NN 79/1913.

Gospiću, Rijeci i Zagrebu, a medicinu učio u Pešti. Iako je studirao medicinu, posvetio se kasnije više prirodnim znanostima, posebno botanici. Prirodno nadaren, uporan i spreman na mnoga odricanja, prošao je Pančić, kao i mnogi njegovi zemljaci, težak put do znanstvene i ljudske veličine.

Poznanstvo s Vukom Karadžićem i životne prilike tadašnjeg vremena dovele su ga 1846. godine u Srbiju, gdje će ostati sve do smrti 1888. godine. Razlog zašto je svoj rad razvio u Srbiji leži u tome što je tamo našao sve potrebne uvjete za svoj znanstveni rad, za svoj puni razvitak, čega u svojoj domovini, politički i gospodarski porobljenoj, nije imao. Najprije je radio kao liječnik u tvornici stakla kod Jagodine, zatim okružni fizik u Jagodini i Krajujevcu, a budući da se već od 1845. usavršavao u botanici, predavao je na Visokoj školi u Beogradu prirodne znanosti: zoologiju, botaniku, mineralogiju, pa čak i agronomiju. Posvetivši se posve botaničkim znanostima, proučio je i opisao floru Srbije, a djelomično i floru Crne Gore i Bugarske. Od posebnoga je značaja njegovo otkrivanje nove vrste četinar *Picea omorica*, poznatija kao *Pančićeva omorika*. Objavio je mnoga djela, među kojima je i *Flora kneževine Srbije* (1884.). Bio je prvi predsjednik Srpske akademije nauka i osnivač Botaničkog vrta u Beogradu. Iako se sav njegov život i rad odvijao izvan njegova užeg zavičaja, kao što je to bilo i s Pavlom Ritterom Vitezovićem, Ivanom Mažuranićem i Silvijem Strahimirom Kranjčevićem, zadržao je Pančić ... *svoje specifično primorske crte, postavši narodnim u najširem smislu*.³⁷ Zadržao je važnu osobinu Hrvata i Primorca, posebno onu zidara: bio je graditelj i stvaralac.

Književnik, književni povjesničar i prevodilac Mihovil Kombol (1883.-1955.) rođen je u Nišu, od roditelja Bribiraca koji su se tu našli otisnuvši se u svijet za zaradom, kao i mnogi naši ljudi ovoga kraja. Škrta zemlja, uz svu marljivost Vinodolaca, nije mogla prehraniti brojnu čeljad, pa su tako i njegovi roditelji dospjeli u Niš, gdje mu je otac, građevinski poduzetnik, radio na izgradnji željezničke pruge Beograd–Niš. Dok je Pančić već bio priznati znanstvenik, tu na istom tlu daleko od roditeljskog zavičaja, rodio se Kombol, da bi se i on kasnije vinuo do iste veličine i slave kao i njegov stariji zemljak.

Kao dvogodišnje dijete Kombol s roditeljima dolazi u Bribir, no uskoro zatim otac odlazi na rad u Carigrad, gdje umire. To će utjecati na daljnji tijek života mladoga Kombola, koji će se uglavnom za vrijeme školovanja morati sam uzdržavati. Pučku školu završio je u Bribiru, a gimnaziju polazi u Sušaku i dva završna razreda u Senju, gdje je 1902. godine i maturirao. Upravo te dvije godine školovanja u Senju imale su značajan utjecaj na njegovo životno oblikovanje, s obzirom na glagoljašku zavičajnost i pravašku opredijeljenost toga

³⁷ A. Barac.

grada, njegov osobit ambijent, kojem su, kako kaže Branko Gavella u biografskom portretu Kombola, ton davali profesori iz svih dijelova Austro-Ugarske i učenici iz svih krajeva Hrvatske.

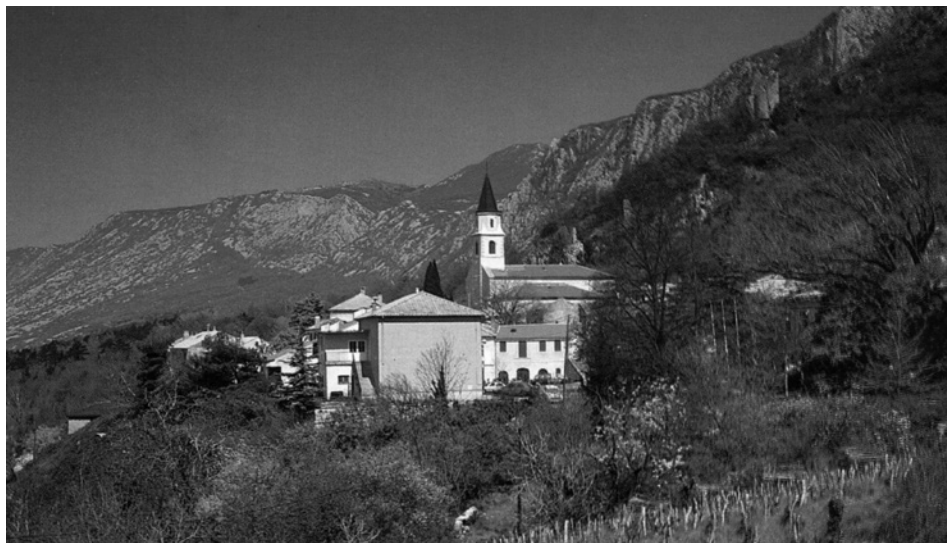
Nakon velike mature Kombol odlazi u Beč na studij slavistike i germanistike, gdje će 1907. steći doktorat znanosti obranom disertacije s tezom o akcentualizaciji dijalekta bribirskog kraja, te nakon toga položiti državni ispit kod Vatroslava Jagića, poznatoga hrvatskog filologa i književnika. Kao gimnazijski profesor službovao je u Vukovaru, Zemunu, Sušaku i Zagrebu, a od 1913. do 1918. predaje hrvatski jezik na visokoj vojnoj Pomorskoj akademiji u Rijeci. Od 1918. god. Kombol je u Zagrebu, gdje radi kao gimnazijski profesor, zatim kao profesor hrvatske književnosti na Višoj pedagoškoj školi te profesor starije hrvatske književnosti na Filozofskom fakultetu. Od 1950. god. redovni je profesor svjetske književnosti na Akademiji za kazališnu umjetnost sve do smrti 9. studenoga 1955. godine

Uz veliki broj raznih studija, eseja, rasprava, kritika, članaka i školskih udžbenika, njegov je najpoznatiji rad opsežna *Povijest hrvatske književnosti do Narodnog preporoda*. Uredio je nekoliko antologija: *Antologija novije hrvatske lirike*, *Barac o Šenoi*, *Hrvatski pripovjedači osamdesetih i devedesetih godina i dr.* Uz Goetheovu *Ifigeniju na Tauridi*, preveo je Danteovu *Božansku komediju*, Pakao i Čistilište, dok je Raj ostao nedovršen, što se smatra najboljim prijevodom tog Danteova djela.

Grižane u središtu Vinodola

U središtu Vinodola na visokoj i strmoj litici ispod kamenih stijena *griža*, uzdižu se šikarom obrasli ostaci drevne grižanske gradine, odolijevajući stoljećima buri i suncu, dominirajući dolinom preko koje se pruža pogled na Crikvenicu, more i otok Krk te sve do Drivenika i prema Velebitu i Senju na istoku. Gradinu danas čine tek ostaci nekadašnje čvrste utvrde s četiri kule, od kojih su se sačuvale samo dvije na južnoj strani s koje je strane grad bio dobro utvrđen, dok ga je sa sjevera štitila kamena stijena strme litice. Ne zna se točno kada je grad sagrađen, ali postanak mu svakako seže u davna vremena. Predaja kaže da su ga sagradili još Grci i Rimljani. U svakom slučaju grižanski je grad stariji nego što su prve vijesti o Grižanima, koje se prvi put spominju 1288. godine u vezi s Vinodolskim zakonom, u čijem su sastavljanju učestvovali i predstavnici Grižana.

Snažan potres koji je 1323. godine zadesio Vinodol ošteti je jako i grižanski grad, poslije čega se nije popravljao ni obnavljao te je već u 17. stoljeću razvalina koja je takva ostala sve do danas, kočeći se iznad Grižana kao simbol nekadašnje snage i moći njihovih gospodara knezova Frankopana i Zrin-



Grižane

skih, kao spomenik davno minulih stoljeća i burnih zbivanja koja su potresala ovu pitomu dolinu. Drugi potres koji je zadesio Grižane 1916. godine ponovno je oštetiо grišku Gradinu i porušio dosta kuća u samom mjestu, među kojima i zgradu Općinskog poglavarstva. Posljednje rušenje dijela starog grižanskog kaštela zbilo se u noći 3. siječnja 1997. godine, kada se srušio veliki dio južnoga dijela istočne kule. Uzrok tome nije bio potres, već vjerojatno dotrajalost zidova i čitavoga zdanja. Stoga je za pozdraviti akciju zaštite vinodolskih kaštela kroz projekt *Putovima Frankopana*, koji obuhvaća ne samo revitalizaciju kaštela već i njihovo tematsko objedinjavanje kroz povijest njihovih nekadašnjih gospodara knezova Frankopana, što čini konačno i značajnu turističku ponudu.

Ispod samog starog grada (Gradine, kako je narod zove) uz cestu što prolazi Vinodolom od Križišća do Novog Vinodolskog, leži mjesto Grižane, uz Bribir najpoznatije iseljeničko mjesto Vinodola. Zapadno od Gradine seoce je Belgrad, nekad značajno po tome što je u njemu bilo sjedište vinodolskog kaptola.

Nekad su Grižane, Belgrad i Kotor (kod Crikvenice) bili jedna cjelina. Tako se još 1323. god. spominje *vsa općina kotorska, griška i belgradska* kao cjelina, koje se zemlje prostiru u području brda Sopalj koje razdvaja Vinodol od morske obale. I danas Grižane čine cjelinu s Belgradom, odnosno belgradskom stranom pod kojom se podrazumijeva područje zapadno od Grižana, odnosno Kamenjaka (Kostelj, Belgrad, Baretići, Antovo i dr.)

No dok su još 1323. godine Grižane jedinstveno područje s Belgradom i Kotorom, početak će se od 15. st. dijeliti. Poslije smrti bana Nikole Frankopa-

na (1432.) gospodari Grižana njegovi su sinovi, koji će 1449. godine podjeliti imanja obitelji Frankopana na osam dijelova. Grižane su prilikom diobe pripale knezu Nikoli, istoimenom sinu bana Nikole Frankopana, koji je uz Grižane dobio i gradove Ozalj i Ribnik s dijelom Krka i Senja (castra Ozal, Ribnik et Grisan, ac porcio civitatum Vegle et Segnie). Kotor je došao pod vlast mlađeg kneza Martina Frankopana, koji je dobio većinu vinodolskih imanja: Novi, Bribir, Kotor, Bakar i Trsat, a uz to još Okić i Starigrad. Knez Nikola spominje se kao gospodar Grižana u ispravi od 1. prosinca 1449. godine u kojoj se govori o tome kako su Grižanci i Belgraci rješavali spor s Driveničanima oko goveda, koja su Driveničani uzeli ovima u polju sv. Marije u Triblju, a koji je riješen u korist Grižanaca i Belgrađana. Sličnih je sporova oko zemlje, pašnjaka, stoke i međa bilo često, budući da je sve to sačinjavalo osnovni izvor egzistencije vinodolskog stanovništva. Karakteristično je da su u tim sporovima uzimali učešće predstavnici vinodolskih gradova, odnosno općina, što govori o zajedništvu i međusobnom povjerenju, međutim često se kao arbitri javljaju i sami feudalni gospodari.

Svi poznati nam izvori govore o tome koliki je značaj u to vrijeme imala zemlja i posjedovanje stoke, a vezano s tim i pašnjaka. Također je od velikog značaja bila i šuma koju su imali Grižanci *va Gori* tj. u šumi na prostoru koji je sezao sve do Liča. Mnoge sporove vodili su Grižanci i s Ličanima oko šume Kobiljak na graničnom području kod Liča. Upravo to upućuje na to da su se Grižanci, kao i ostali stanovnici Vinodola, u to vrijeme uglavnom bavili stočarstvom i zemljoradnjom, pri čemu i vinogradarstvo ima značajnu ulogu. Kao vrsni zidari, klesari i kamenari postat će Grižanci poznatiji u kasnijim stoljećima.

Nakon kneza Nikole Frankopana i njegove kćeri Margarete, opatice u Zadru, već 1455. godine kao gospodar Grižana spominje se knez Martin Frankopan, koji ih je kupio od svoje nećakinje Margarete. On nije povezao Grižane u jednu cjelinu, naprotiv, 1462. g. daruje Belgrad pavlinskom samostanu u Crikvenici, a Kotor franjevačkom samostanau na Trsatu, čiji je bio utemeljitelj. Knez Martin gradio je i darivao i druge samostane. Kako je najradije boravio u Novom, tu je ispod brda Osapa 1462. godine utemeljio samostan hrvatskih pavlina uz crkvu sv. Marije, te im iste godine darovao selo Belgrad, a 1474. godine darovao je trsatskoj crkvi selo Grižane. Stjepanu Frankopanu, bratu kneza Martina, i njegovu sinu Bernardinu 1481. godine kralj Matija Korvin potvrdio je sve stare posjede i nove stečevine, osim Grižana koje će doći pod vlast kneza Bernardina tek nakon smrti kralja Matije. Upravo za vrijeme njegove vlasti nad Grižanima desio se onaj tragični poraz hrvatske vojske pod vodstvom bana Mirka Derenčina na Krbavskom polju kod Udbine u borbi s Turcima 1493. Nakon toga sklanja se modruški biskup Krištofor s kaptolom u Vinodol. Modruški kanonici tada dolaze u Grižane i Belgrad, gdje će biti sje-

dište kaptola. Oko 1530. godine dolaze Grižane s ostalim imanjima Frankopana pod vlast Bernardinova unuka Stjepana, koji se prozvaao Ozaljski. U njegovu vrijeme došlo je do nezadovoljstva podložnika u Grižanima, izazvanog kršenjem dotadašnjih prava i obveza Grižanaca prema feudalnom gospodaru. To je dovelo do toga da su Grižanci 1544. godine popisali svoje obaveze vlastelinstvu u *Griški urbar* ili *Zakoni puka griškog*, najstariji vinodolski urbar pisan glagoljicom.³⁸ Kako Stjepan Frankopan Ozaljski nije imao potomaka, sva svoja imanja ostavit će oporukom od 3. travnja 1572. godine svojim nećacima Jurju, Krsti i Nikoli, sinovima njegove sestre Katarine i kneza Nikole Zrinskog Sigetskog. Od tada su frankopanska imanja u Vinodolu i u Gorskom kotaru u posjedu slavne obitelji Zrinski.

Još prije odlaska na obranu Sigeta od Turaka knez Nikola Zrinski napisao je 1566. godine u Čakovcu svoju oporuku u kojoj je, između ostaloga, zamolio svog šurjaka Stjepana Frankopana da zaista učini ono što je već ranije namijenio njegovim sinovima 1540. godine, kada je na temelju rodbinske veze ugovorena zajednica dobara i međusobno nasljedstvo.

Tako braća Zrinski postadoše gospodari Grižana. Kad je poslije smrti Jurja Zrinskog 1603. god. imanja preuzeo brat mu Nikola, ponovno su 1605. godine ponovno utvrđene obveze Grižanaca prema knezovima Zrinskim. Iako između ovog i onog ranijeg urbara ima bitnih razlika, vidi se da je temeljen na urbaru iz 1544. godine. Međutim, dok ranije nije bilo još slobodnjaka i svi su redom imali obveze podavanja daća i vršenja službe, tijekom 16. i 17. stoljeća oslobodit će knezovi Zrinski neke grižanske obitelji od kmetstva: obitelj Mirošić (vjerojatno Miroš), kasnije Papić (1567.), tri kuće Likara ili Likarića (1578.), obitelj Biomba nazvanu Bionda (1639.), osam kuća Marušića (1641.). Petar Zrinski oslobodio je kmetske zavisnosti i dvije kuće obitelji Marsilio, od kojih je ona Bartolomea Marsilia dobila 1675. godine plemstvo (honores), koje je darovnicom podijelio ugarsko-hrvatski kralj Leopold I.

Grižane su s ostalim vinodolskim posjedima ostale pod vlašću Zrinskih sve do propasti te hrvatske velikaške porodice nakon neuspjele zrinsko-frankopanske urote 1671. godine, kada je ban Petar Zrinski igubio ne samo cjelokupnu svoju imovinu, već i glavu, zajedno s Franom Krstom Frankopanom u Bečkom Novom Mjestu.

U Beogradu među napuštenim i srušenim kućama stoji ispod kamenitih litica crkvice Blažene Djevice Marije Sniježne, u kojoj ima više grobnica i glagoljskih natpisa iz početka 17. stoljeća.³⁹ Tu se nekad čuvao znatan dio spisa starog krbavskog i modruškog kaptola. Međutim, 1830. godine našao se ovdje

³⁸ Tekst Urbara objavio sam u cijelosti u Vinodolskom zborniku 3/1983., str. 365.

³⁹ Više o tome u VZ 4/1985., str. 272.

čovjek s vandalskim pobudama u liku grižanskog župnika Franje Vrinjanina, koji je upravo sustavno uništavao glagoljske isprave. Njegov vandalski postupak bio je i izbacivanje grobnog spomenika biskupa Dimitrija iz grižanske crkve i njegovo uništenje. Takvo uništavanje starina nanijelo je mnogo štete istraživanju prošlosti Vinodola.

Glagoljskih natpisa ima i u grižanskoj crkvi sv. Martina, sagrađenoj 1579. godine s tipičnim formama primorskih crkava, u gotskom stilu, koji je prilikom kasnijih popravaka dosta narušen. Jedan od tih natpisa spominje da je crkvu podigao pop Barić Franić, a drugi je na grobnici Ivana Benkovića. U crkvi je sahranjen i Hijacint Dimitar, senjski biskup, čiji je grobni spomenik izbacio iz crkve rečeni župnik Vrinjanin. Zvonik na pročelju crkve morao je biti gotov već 1609. godine, a iste godine i veliko zvono što ga je izlio čuveni zvonoljevač Ivan Krstitelj de Polis. Na jednom je od zvona (trećem) natpis *od munje i oluje oslobodi nas Gospode*. Crkva je temeljito pregrađena i znatno proširena 1906. godine dobivši dva bočna broda, pa je tako izgubila značaj tradicionalne gotičke arhitekture i dobila oznake historicizma, odnosno neorenesanse s tirolskim oltarima u unutrašnjosti.

I Grižane su u doba feudalnog podložništva doživjele sudbinu ostalih vinodolskih mjesta, a Grižanci su prošli svu težinu podložništva domaćeg i tuđinskog gospodarenja koje je potrajalo sve do 19. stoljeća.

Od Klovića do Barca

Grižane su poznate i po tome što se ovdje davne 1498. godine rodio svjetski poznati slikar minijaturist Juraj Julije Klović (1498.-1578.), genijalni stvaralac kasnorenesansnog razdoblja i posljednji predstavnik europskog sitnoslikarstva, ponos ne samo naše već i europske umjetnosti. Tu pod strmim liticama Klamaruše, u selu Antovo, proveo je Klović svoje najranije djetinjstvo, pokazujući zarana svoju darovitost za slikanjem, koja ga je preko crikveničkih pavlina, koji su otkrili njegov izvanredni talent, odvela iz rodnog kraja u Italiju i dalje u svijet, da bi se nošen genijem svoga talenta uzdigao do izvanredne ličnosti i najljepšeg primjera ljudskog genija i duha, koji se od skromnog i siromašnog grižanskog dječaka uzdigao do svjetske slave i veličine te time pridonio da je ovo malo vinodolsko mjestasce postalo čuveno u čitavom svijetu.

Veliki je opus Klovićeva umjetničkog stvaralaštva. Njegova djela nalaze se u mnogim glasovitim galerijama svijeta, zbirkama i knjižnicama, a među njegovim minijaturama ističe se posebno knjižica minijatura *Officcolo della Madona*, dok mu je najljepši rad *Horae Beatae Mariae Virginis* (Molitvenik Blažene Djevice Marije), koji je naslikao za kardinala Aleksandra Farnese, dovršivši ga 1546. godine nakon devetogodišnjeg rada na njemu. Taj je Molitvenik po-

znat i pod nazivima: *Časoslov Farnese*, *Officium Virginis* ili *Kodeks Morgan* (prema mjestu gdje se čuva, u Pierpont Morgan Library, New York). Uz to iluminirao je u razdoblju između 1553. i 1556. godine i četiri lista u tzv. *Lekcionaru Towneley* (Lekcionar Farnese): Rođenje, Poduka apostola, Uskrsnuće i Posljednji sud. To je kodeks, koji uz već spomenuti *Časoslov Farnese*, predstavlja jedan od dvaju najljepših kodeksa s Klovićevim minijaturama, koje je izradio po narudžbi kardinala Aleksandra Farnese. Izvornik kodeksa čuva se New York Public Library. Faksimilne pretiske ovih djela ima Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Svojim slikarstvom koje zadivljuje i graniči s nemogućim, Klović je ukrasio brojne rukopise duhovnog i svjetovnog sadržaja, razasute po cijeloj Europi, a najviše po Italiji. Njegovi suvremenici veoma su ga cijenili, posebno renesansni pisac Giorgio Vasari, koji je napisao i Klovićev životopis – *Vita di don Giulio Clovio*, nazvavši ga *Michelangelom minijature*.

Klović nije bio samo učenik velikih majstora već je i sam bio učitelj drugih, kasnije poznatih slikara. Njegovim se učenikom smatrao i poznati grčko-španjolski slikar Dominikos Theotokopulos, poznatiji kao El Greco, kojeg je naš Klović uveo u rimski krug umjetnika i pomogao mu u usponu. Zahvalnost prema svom dobročinitelju i učitelju izrazio je El Greco tako što ga je na svojoj slici *Tjeranje trgovaca iz hrama* naslikao u društvu s velikanima slikarskog umijeća Rafaelom, Michelangelom i Tizianom. Isto tako naslikat će poznati Klovićev portret, koji u svojoj lijevoj ruci drži svoje remek djelo *Časoslov Farnese* (Napulj, Museo di Capodimonte).

Od velikog broja Klovićevih slika samo je nekoliko originala u njegovoj domovini. Od 1991. godine u Zagrebu je Klovićeva minijatura *Gloria in excelsis Deo*, crtež s bordurom naslikan prema Rafaelovoj slici *Sveta Obitelj pod hrastom*, zatim se tu nalazi od 2006. godine *Posljednji sud* iz 1523. te 17 listova *Misala Jurja de Topusko* sa slikama koje je Klović izradio po narudžbi zagrebačkog biskupa Šimuna Erdedyja, za vrijeme svoga boravka na dvoru ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika II. Jagelovića, kada je vjerojatno posljednji put posjetio domovinu Hrvatsku (1524.-1526.). U Zagrebu je i Klovićev crtež srebrnom olovkom *Judita i Holoferno* – i to je sve.

Juraj Julije Klović umro je u Rimu 5. siječnja 1578. godine u osamdesetoj godini života. Sahranjen je u crkvi San Pietro in Vincoli (Sveti Petar u okovima) u Rimu.

U novije vrijeme Grižane su dale još jednog značajnog velikana na polju kulturnog djelovanja, književnika i književnog povjesničara Antuna Barca (1894.-1955.), kod kojeg se već zarana nazirao njegov kritički i objektivni pristup problemima, da bi se taj izuzetni talent razvio do najvećeg dometa na polju kritičkog i književno povijesnog rada, prenoseći svoja znanja kao sveučilišni profesor na generacije studenata. Rođen je u grižanskom selu Ka-

menjak, selu zidara, graditelja i iseljenika. Već u najranijoj mladosti pokazivao je interes za čitanje i *nauk*, kako kažu Vinodolci, te je živo i rado raspravljao s roditeljima i sa starijim ljudima o onome što je pročitao, dajući svoj, dakako mladenački, sud o piscima i knjizi. Nakon završetka osnovne škole u Grižanima Barac nastavlja školovanje u sušačkoj klasičnoj gimnaziji, koju završava 1913. godine, a nakon toga u Zagrebu gdje je završio slavistiku na Filozofskom fakultetu diplomiravši 1917. godine te 1918. godine doktorirao tezom o Vladimiru Nazoru.

Radio je kao srednjoškolski profesor na Sušaku i Zagrebu, a od 1930. predaje noviju jugoslavensku književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Dvadeset i pet godina njegovog pedagoškog rada i preko trideset i pet godina književno kritičkog rada ostavlja za sobom vidne tragove, koji su neizbrisivi u našoj povijesti književnosti i kulturnom životu uopće.

Književnom radu dr. Antuna Barca prethodili su njegovi mladenački pjesnički pokušaji. Nakon dvadesesetak pjesama sentimentalnog raspoloženja matoševskog karaktera, ali uz prevladavanje originalnih elemenata u razdoblju 1910.-1914. godine, sav njegov kasniji književni i književno-povijesni rad bit će usmjeren na ocjenjivanje novije hrvatske književnosti. Napisao je niz zapaženih studija, rasprava, prikaza i članaka. Teško je pronaći jedan značajan problem hrvatske književnosti 19. i 20. stoljeća o kojem nije pisao. Spomenimo samo neka od njegovih djela: *Nazor* (1918.), *Knjiga eseja* (1924.), *August Šenoa* (1926.), *Hrvatska književna kritika* (1938.), *Književnost i narod* (1941.), *Mažuranić* (1945.), *Veličina malenih* (1947.) i dr. Međutim, njegov životni put književnog povjesničara i kritičara najbolje ilustriraju njegovi posljednji radovi *Pregled jugoslavenske književnosti* i *Hrvatska književnost u doba ilirizma*, objavljeni 1954. godine u Zagrebu.

Poezijom, s kojom se javio kao mladi srednjoškolac, Barac će se drugi put u životu javiti u *Bijegu od knjige* (poglavlje KZSTG), gdje su njegovi zapisi iz zatvora na Savskoj cesti u Zagrebu i logora Jasenovac i Stara Gradiška. Poruke tu izviru iz stihova napisanih ili zapisanih u grču bola i poniženja, u času kada čovjek nije bio čovjek, već broj. Evo nekih od tih stihova:

Riječ 'čovjek' znači uvredu za zvijeri,
Domovina je slaba krhka maska
Sebičnost pod njom blatno lice ceri,
Ubojstvo, krađa, blud i podla laska
(*Šetnja bez kraja*)

Sam Barac nije te stihove i prozu smatrao literaturom već dokumentom. Ipak, ne umanjuje se njihova literarna vrijednost, posebno što odražava stanje jednog vremena kroz istančan osjećaj realnosti.

Uvijek duhom vezan uz svoj rodni kraj stvorit će u eseju *Primorje i njegovi pjesnici* neku vrstu etike i estetike Primoraca u hrvatskoj književnosti. Tu je izrazio nostalgičnu povezanost s rodnim krajem i svu svoju ljubav prema zavičaju, ljudima, običajima, moralu naših ljudi, povezujući pejzaž, klimu, povijesne i društvene odnose u jednu kategoriju, koja objašnjava snagu, koju čovjeku u najtežim trenucima života daje već i sama pomisao na zavičaj. O tome sam Barac kaže: *U ovom kraju, gdje dodir sa zemljom uzrokuje rane i bol i očaj, od jednog blagog dodira mirisnog povjetarca nestaje svakog jada u duši i sve se zlo zaboravlja i svaka se rana liječi i sve je opet dobro*. Ovaj kraj dao je mnogo istaknutih ljudi kao što su braća Mažuranići, Pančić, Kombol, Kostrenčići – Ivan i Marko, Barac i drugi koji, iako nose izrazite karaktere ljudi ovoga podneblja, nikada nisu bili opterećeni regionalizmom, već se zalažu za opće težnje hrvatskog naroda, prelazeći često još šire ideale čovječanstva.

U ovom kratkom prikazu života i djela dr. Antuna Barca recimo još da je od 1947. bio član JAZU (HAZU) te jedan od osnivača Odjela za filozofiju i književnost Akademije i godinama tajnik Odjela. Osnovao je Institut za jezik i Institut za književnost, jedan je od osnivača Instituta u Zadru i Seminara za strane slaviste i njegov prvi predsjednik. Na njegovu inicijativu osnovano je Hrvatsko filološko društvo u Zagrebu, kojem je do smrti 1955. godine bio predsjednik.

Nadasve volio je svoj Vinodol, svoj Kamenjak, u kojem je proveo djetinjstvo i u kojega je kasnije uvijek rado navraćao. Tu su se rodile njegove prve ideje i ljubav za znanost te u njegovim mislima i prve konture mnogih njegovih djela.

Drevni grad Drivenik

Tamo gdje završava Vinodol prema sjeverozapadu, na uzvisini, smjetio se drevni grad Drivenik, jedan od najsačuvanijih vinodolskih kaštela, oko kojeg se u podnožju smjestilo istoimeno naselje. Sam grad impozantno djeluje svojim vanjskim izgledom, dominirajući vinodolskom dolinom, koja se proteže od Malog dola kod Križišća do Novog Vinodolskog između sjevernog i južnog planinskog masiva, *gornje i dolnje strani*, kako to Vinodolci kažu. U kaštel se ulazilo s južne strane, pokretnim mostom. Obranu su činile četiri okrugle kule na uglovima i polukružni bastion. Unutar kula bile su stepenice, dok je visoko uz zidove bio jedan drveni hodnik iz kojeg se ulazilo u te kule. U unutrašnjosti kaštela bile su stambene zgrade, podrumi, cisterna za vodu i druge potrebne prostorije. Nekada je s jugoistočne strane grada bilo selo istoimenog naziva, koje je s vremenom nestalo jer su se stanovnici preselili u polje u podnožju grada. Danas su na brijegu ostali kaštel iz 13. stoljeća, kapela sv.



Frankopanski kaštel Drivenik

Stjepana (nekad župna crkva), župna crkva sv. Dujma⁴⁰, župni dvor i stara škola, kapela sv. Martina, groblje i Kalvarija. Mjesto je bilo opasano zidom, kojega već odavno nema.

Drivenička župa vrlo je stara i pod nju su spadala mjesta današnjih župa sv. Marije u Triblju i sv. Jakova (današnje Jadranovo). Do pred kraj 18. stoljeća živjela su u Driveniku dva do tri kanonika. Zavjetna crkvice sv. Stjepana sagrađena je na početku 16. stoljeća. Jednobrodna je s oblim bačvastim svodom u lađi, u svetištu svedenim u šilj. Tu su bili vrijedni oltari iz 17. st. izrađeni u finoj renesansi s lijepom rezbarijom u drvu te gotička Pieta iz 16. stoljeća, sada u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu. Kada su osamdesetih godina 20. stoljeća sanirane zidine driveničkog grada, uređena je i kapela sv. Stjepana, u kojoj se sada nalazi izložbena galerija. Današnja župna crkva sv. Dujma stara je i kao građevina i kao institucija, međutim, današnji izgled zahvaljuje preuređenju izvršenom u 19. stoljeću, kada su dograđene pobočne kapele. Godine 1821. na mjestu stare crkve sagrađena je nova trobrodna crkva.

Prema najnovijim arheološkim istraživanjima na čelu s prof. Teom Rosić iz Muzeja Grada Crikvenice, može se utvrditi kontinuitet naseljavanja na uzvisini iznad Drivenika od prapovijesti do kasnoga srednjeg vijeka. U kaštelu su

⁴⁰ Starokršćanski mučenik iz 3.st., biskup kasnoantičke Salone.

pronađene zidine koje upućuju na stambene objekte unutar kaštela. Ulomci keramike iz kasne antike (4. i 5. stoljeća) govore u prilog tvrdnji da je doba kasne antike, u vrijeme raspada Rimskog Carstva, drivenički brijege bio naseľjen. I drugi nalazi upućuju na to da se ovdje odvijao veoma intenzivan život, posebno nakon dolaska Drivenika pod vlast velikaške obitelji knezova Krčkih, potomkih Frankopana, zajedno s vinodolskom županijom, što se zbililo 1225. godine, za vladanja hrvatsko-ugarskog kralja Andrije II. Tako su i Driveničani s ostalim predstavnicima vinodolskih gradova sudjelovali u sastavljanju Vinodolskog zakona 1288. godine, gdje su ih zastupali *Dragoljub satnik i Mikula Dragoljub i Pribinig*.⁴¹

Drivenik je prošao kroz sve ono što i ostali vinodolski gradovi, mijenjajući svoje gospodare iz roda knezova Frankopana, došavši kasnije pod vlast knezova Zrinskih. Knez Bernardin Frankopan držao je Drivenik do svoje smrti 1529. godine. Njegov unuk Stjepan Frankopan sklopit će 1544. godine ugovor zajednice imanja o nasljeđivanju s mužem sestre Katarine, Nikolom Zrinskim. Kako Stjepan Frankopan nije imao nasljednika, Drivenik će uz druga vinodolska imanja daljnjim ugovorima i oporukama naslijediti knezovi Krsto, Juraj i Nikola Zrinski, sinovi sigetskog junaka, bana Nikole Zrinskog. Iz driveničkog urbara, nastalog za vrijeme kneza Đure Zrinskog (16. st.) vidi se kakav je bio odnos između gospodara, plemića i driveničkih kmetova. Nakon smrti Đurinog sina Jurja Zrinskog 1626. godine njegova imanja naslijediše njegovi malodobni sinovi Nikola i Petar, koji su 1649. g. izvršili ponovnu podjelu imanja, po kojoj sva vinodolska imanja, pa tako i Drivenik, pripadoše Petru Zrinskom. Tako je knez Petar Zrinski postao gospodar cijelog Vinodola, osim Novoga, kojeg su držali knezovi Frankopani Tržački. Drivenik je tako uz ostale vinodolske posjede ostao u vlasti kneza Petra Zrinskog sve do katastrofe zrinsko-frankopanske 1670. godine, nakon čega nastaje velika promjena s ovim dijelom posjeda Zrinskih i Frankopana. Sva imanja zaplijenjena su i pala pod upravu ugarske, a kasnije austrijske komore, koja je tu gospodarila preko svojih upravitelja.

Preobražaj i novi putevi razvoja

Pod upravom austrijske komore ostaje Vinodol sve do polovice 18. stoljeća, nakon čega carica Marija Terezija osniva tzv. *Austrijsko primorje* (Primorje s Trstom, Rijeka, Bakar, Senj i Bag), u čiji sastav ulazi i Vinodol. Pokušaj hrvatskih zastupnika (staleža) na požunskom saboru 1764/5. godine da se Hrvatsko

⁴¹ L. Margetić, Vinodolski zakon, 1989., str. 13.

primorje vrati Hrvatskoj i da se od njega osnuje nova vinodolska županija nije uspio. Vinodol je zatim s Gorskim kotarom ušao u sastav severinske županije sa sjedištem u Mrkoplju, a kad je istu car Josip II. ukinuo 1786. godine Primorje: kotar riječki, bakarski i vinodolski uređeni su kao nova oblast, *Ugarsko primorje*. Tako je ostalo do 1809. godine, kada je Vinodol pao pod francusku vlast u sastavu kraljevine Ilirije, pod kojom je ostao do 1813. godine, da bi poslije toga ponovno došao pod Austriju, sve do 1822. godine, kada su prekosavski krajevi opet pripali Hrvatskoj. Tada je Gorski kotar opet došao u sastav županije zagrebačke, a Vinodol opet pripojen guberniji riječkoj. Tako je ostalo do 1848. godine, kada taj odijeljeni dio Hrvatske dolazi pod vlast hrvatskog bana, u vrijeme kada je ban Jelačić postao riječki guverner. Osnivanjem riječke županije 1854. godine u njen su sastav ušli kotarevi: Rijeka, Bakar, Delnice, Vrbovsko, Čabar i Crikvenica (a s njom i Vinodol), od koje će 1886. godine biti stvorena nova Modruško-riječka županija.

Tako je tuđinsko gospodarenje Vinodolom potrajalo sve do 19. stoljeća, kada s raspadanjem feudalnih odnosa i ovdje počinje postupno nastajanje novih društvenih i gospodarskih odnosa, zasnovanih na kapitalizmu i novom načinu privređivanja.

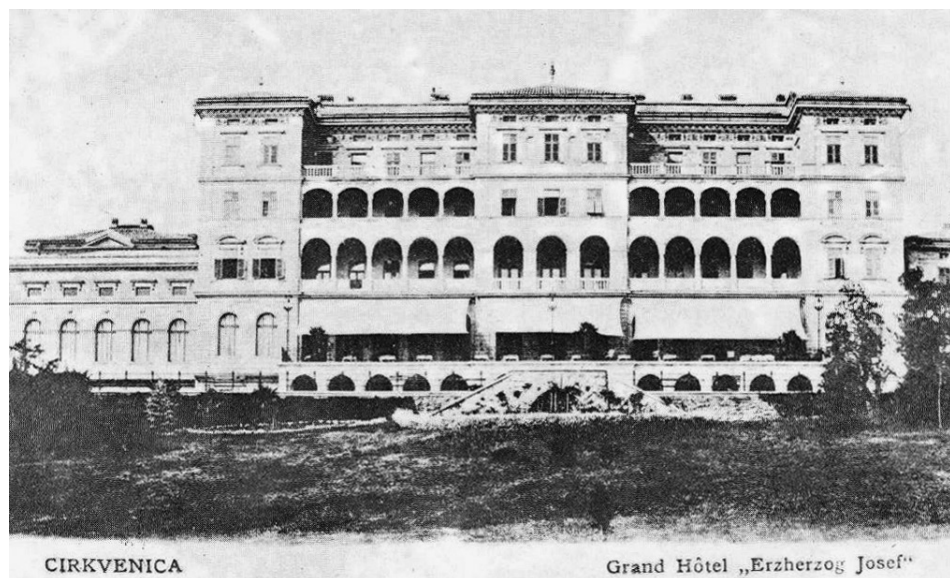
Tada je i svoju fizionomiju modernog, napose turističkog mjesta, počela dobivati i Crikvenica, koja danas zauzima jedno od veoma zapaženih turističkih destinacija.

Prema arheološkim nalazima novca i drugih predmeta, smatra se da su Crikvenica i njena okolica bili nastanjeni već u doba Rimljana, kada je tu formirana rimska vojnička postaja *Ad turres*, o čemu je bilo riječi ranije. Više podataka o Crikvenci imamo iz 14. stoljeća kada su knezovi Frankopani na ušću Dubračine sagradili svoj grad s crkvom, *crikvon* B. D. Marije, koja je kao i luka pripadala gradu Grižanima. Po toj crkvi ili *crikvidobila* je Crikvenica svoj naziv, a pretpostavlja se da su prvi doseljenici ovamo došli iz susjednog Kotora. Kotor je morao biti veće mjesto jer kako se vidi prema ruševinama, imao je nekoliko crkvice te svoj župni ured pod koji je spadala i crikvenička crkva. Kako je crkva bila jako zapuštena, 1412. godine obnovio ju je pobožni knez Nikola Frankopan, hrvatski ban, te do nje sagradio samostan, predavši ga redu sv. Pavla. Prvi redovnici, pavlini, došli su ovamo iz samostana sv. Nikole u Gvozdu iznad Modruša, koje su Frankopani nadarili velikim posjedima i beneficijama. O utemeljenju ovog samostana sačuvan je tekst povelje koju je izdao 14. kolovoza 1412. godine knez Nikola Frankopan, kojom daje pavlinima dopuštenje da uz crkvu svete Marije u Crikvenici podignu samostan (*Privilegia foundationis monasterii sanctae Mariae Criqueniczae*). Taj dan Grad Crikvenica obilježava kao dan svoga grada, budući da se tada prvi putspominje ime Crikvenice.

Tim događajem položen je temelj današnjoj Crikvenici, međutim, njen snažniji razvitak počinje tek sredinom 18. stoljeća, a kao turističko i kupali-

šno mjesto osamdesetih godina 19. stoljeća. Stanovnici Crikvenice najprije su se uglavnom bavili zemljoradnjom, a kasnije ribarstvom, u čemu su postali veoma poznati, te se Crikvenica do kraja 19. st. razvila u jako ribarsko mjesto. Početkom 20. stoljeća Crikvenica ima već motorne brodove, koji su lovili po Jadranskom i Sedozemnom moru. Crikvenički ribari prvi su na Jadranu uveli petrolejske svjetiljke za ljetni ribolov (lov *na sviću*), a poznati su bili i kao vrsni ribari na tunerama. Odavno je Crikvenica poznata kao ribarsko naselje, ali su njeni stanovnici bili uz to nekada vrsni zidari, klesari, hrabri pomorci, kao i lucidni znanstvenici, kao što su dr. Ivan Kostrenčić, osnivač i ravnatelj sveučilišne knjižnice u Zagrebu, dr. Marko Kostrenčić, pravnik i povjesničar, akademski kipar Zvonko Car i drugi.

Razvitak Crikvenice kao modernog mjesta na Jadranu, jednog od najpoznatijih uz Opatiju na sjevernom Primorju, počinje s njenim turističkim razvojem, kojem se ima zahvaliti što je Crikvenica danas poznato klimatsko lječilište i kupališno mjesto, gdje mnogi domaći i strani turisti nalaze svoj odmor i rekreaciju, a bolesni svoj oporavak. Prvi turisti posjećuju iz zdravstvenih razloga Crikvenicu osamdesetih godina 19. stoljeća, a već 1888. godine otvoreno je prvo kupalište sa 16 kabina, kada zapravo i počinje crikvenički turizam. Jedan od onih koji je prvi upozorio širi krug ljudi na Crikvenicu i njen značaj kao kupališta i lječilišta, bio je poznati znanstvenik, sveučilišni profesor u Grazu dr. Johann Frischauf, koji je nakon nekoliko posjeta Crikvenici objavio zanimljiv članak *Aus der kroatischen Riviera* (S hrvatske rivijere). Iz pera



Hotel Therapia

istog autora je i opsežan vodič na njemačkom jeziku *Klimatischer Kurort und Seebad Crikvenica* (Klimatsko lječilište i morsko kupalište Crikvenica).

Veliki značaj za razvoj turizma imala je izgradnja hotela *Therapia*, s tada najmodernijim medicinskim uređajima za suvremeno lječilište (1894.). U *Therapiju* su dolazile uz ostale posjetioce i mnoge austrijske dvorske ličnosti, kao princeza Stafanija, nadvojvoda Josip, nadvojvotkinja Klotilda, zatim grčki kralj Đuro, švedski kralj Oskar, bugarski kralj Ferdinand te mnoga mađarska, austrijska i poljska aristokracija. Nadvojvoda Josip pokazivao je posebno veliki interes za Crikvenicu i njen razvoj, pa je u staroj samostanskoj zgradi uređio 1892. vojno oporavilište. Kasnije je to oporavilište preseljeno u jednu depandansu *Therapije*, a u samostanu je nadvojvotkinja Klotilda uredila dječji dom za slabu i bolesnu djecu, nazvavši ga *Ladislaus Kinderheim* (Ladislavov dječji dom, Ladislavovac), na uspomenu svog nesretno stradalog sina. Upravitelji toga doma poslije 1919. godine bili su i pjesnici Vladimir Nazor i Josip Kraljić.

Zahvaljujući svemu onome što je u činjeno za razvoj turizma, Crikvenica je već prije Prvoga svjetskog rata postala dobro poznata po svemu onome što pruža punu turističku i zdravstvenu ponudu za svoje posjetitelje, tiska svoj kupališni vjesnik, prospekte i vodiče na više jezika. Nakon Prvoga svjetskog rata Crikvenica se razvija u još poznatije turističko mjesto, podižu se novi hoteli, mjesto dobiva električnu rasvjetu i vodovod, asfaltiraju se ulice i Crikvenica zaista postaje jedno od najprivlačnijih odredišta hrvatske rivijere za mnogobrojne domaće i strane turiste. Uz Dubrovnik i Opatiju ona je najbolje posjećeno kupališno mjesto na Jadranu. Drugi svjetski rat ponovno prekida razvoj Crikvenice, ali iza rata Crikvenica se ponovno uzdiže i postaje značajno turističko mjesto, s velikim brojem hotela i vila. Uz kupališni život i zdravstvene usluge tu postoje velike mogućnosti za razonodu i zabavu, a brojna izletišta u bližu i dalju okolicu čine Crikvenicu još interesantnijom. Turizam je danas temelj gospodarstva kako same Crikvenice tako i njenog prirodnog zaleđa Vinodola.

Dok je Vindol bio nekada poznat kao izrazito iseljenički kraj, u naše vrijeme daleko je manje Vinodolaca koji odlaze u daleke zemlje za zaradom. I Vinodol se preobražava i uklapa u nove tokove razvitka cjelokupnog Hrvatskog primorja, ide ukorak s novim vremenom, novom orijentacijom koju nameće snažan razvitak turizma u pribalju. Sve veći priliv turista u ljetnim mjesecima na vinodolsku rivijeru (crikveničku i novljansku) otvara nove mogućnosti i za Vinodol, čiji bi se stanovnici mogli još više uključiti u turizam stvaranjem boljih preduvjeta za to, dakako i kroz suradnju Turističkih zajednica gradova Crikvenice i Novog Vinodolskog te Općine Vinodolske. Sve to otvara dalje mogućnosti i perspektivu za razvoj turizma i turističke ponude u neposrednoj blizini mora, gdje turisti mogu dio svoga

odmora provesti u živopisnom vinodolskom pejzažu i na korak do prekrasnih planinskih predjela.

U tom smislu važno je iskoristiti kulturno povijesnu baštinu Vinodola, koji zaista ima što pokazati s obzirom na svoju bogatu prošlost.

Literatura i izvori

- Adamček, Josip, (1980.), Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine 15. do kraja 17. stoljeća, Zagreb
- Barac, Antun, (1968.), Primorje i njegovi pjesnici, u Književnost Istre i Hrvatskog primorja
- Barada, Miho, (1952.), Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb
- Čizmić, Ivan, (1982.), Hrvati u životu SAD, Zagreb
- Erceg, Ivan, (1978), Položaj i obaveze pokupskih, gorskokotarskih i vinodolskih kmetova u svjetlosti urbarijalnih regulacija (1755-1780), Starine, HAZU, Zagreb
- Franić, Ivan, (1937.), Hrvatsko primorje, I.
- Gavela, Branko, (1955.), Mihovil Kombol – biografski portret, Republika 11-12, Zagreb
- Horvat, Josip, (1936.), Politička povijest Hrvatske, Zagreb
- Klaić, Nada, (1972.), Vinodolsko društvo u početku 17. stoljeća, Vjesnik HARP XVII, Rijeka
- Klaić, Vjekoslav, (1901.) Krčki knezovi Frankopani, Zagreb
- Kostrenčić, Marko, (1949.), Vinodolski zakon, Hist. zbornik 1-4, Zagreb
- Kukuljević, Sakcinski, Ivan, (1866.), Acta Croatica I, Zagreb
- Laszowski, Emilij, (1923.), Gorski kotar i Vinodol, Zagreb
- Laszowski, Emilij, (1915.), Urbar vinodolskih imanja knezova Zrinskih, Zagreb
- Lopašić, Radoslav, (1894.), Hrvatski urbari, Zagreb
- Margetić, Lujo, (1980.), Iz vinodolske prošlosti, pravni izvori i rasprave, Rijeka
- Smičklas, Tadija, (1879. i 1882.), Povijest hrvatska, I i II, Zagreb
- Šurmin, Đuro (1898.), Hrvatski spomenici I, Zagreb

Summary

Ivan Barbarić, Grižane, historian, retired

FROM VINODOL'S PAST

The author presents an overview of the history of Vinodol in a summary form, starting from the earliest days to the arrival of the governance of the princes of Krk, the subsequent Frankopans. Just at the time of their reign in Vinodol there was a liberalization regarding masters and subjects, which was determined and became known as the Vinodol Law on 6th January 1288. Following the condi-

tions in certain towns of the former Principality of Vinodol, it shows the Vinodol inhabitants' ways of life, their relationships with the wider communities and their reflection on the local conditions. It is well-known that Vinodol, along with rich cultural heritage, has also produced a number of important people in the fields of sciences and the arts, and plenty of space is devoted to it in this paper. The view of Vinodol's history ends with an emphasis on the transformation and new methods of development, which results in a new contemporary way of life.

Keywords

Vinodol, Frankopans, feudal, princes, heritage, towns, structure of society, viticulture, occupation